

450 Ft

2020.2.

LEVÉLTÁRI SZEMLE

70. évfolyam

2020. 2. szám

LEVÉLTÁRSZAKMAI FOLYÓIRAT

70. évfolyam

LEVÉLTÁRI SZEMLE

- Digitalizálás a Veszprémi Főegyházmegyei Levéltárban
- Megkerült tervlapok
- A tintamarás jelensége és restaurálásának módja
- Tömeges fertőtlenítési technológiák
- Ember Győző 18. századról folytatott bécsi kutatásai
- Osztrák–magyar közös digitalizálási projekt
- Krónika – válogatás a levéltári élet híreiből

WWW.ARCHIVPORTAL.HU/LEVELTARI-SZEMLE

A Levéltári Szemle előfizetési felhívása

Kérjük segítse előfizetésével folyóiratunk megjelenését!

A Levéltári Szemle megrendelhető:
a Magyar Posta Zrt. bármely postahivatalában,
valamint elektronikusan a Magyar Posta webshopjában
<https://eshop.posta.hu/storefront/hirlapok/szakmai-lap/leveltari-szemle/prodB605100.html>

E-mailben: hirlapelofizetes@posta.hu

Telefonon: +36/1 767-8262

Levélben: Magyar Posta Zrt. 1900 Budapest

Belföldi éves előfizetési díj: 1600 Ft

Külföldre történő megrendelés esetén
az előfizetési díj a szállítás költségét is magában foglalja,
amely a Magyar Posta Webshop felületén
a megrendelés helyétől függően automatikusan hozzáadódik
az előfizetési díjhoz.

Korábbi lapszámaink fellelhetők itt:

https://library.hungaricana.hu/hu/collection/mltk_leveltari_szemle/

<http://epa.oszk.hu/01100/01117>

A Levéltári Szemle szerzőinek figyelmébe!

A Levéltári Szemle közlési és hivatkozási szabályzata a 2018. 3. lapszámtól megváltozott. Kérjük jövőendő szerzőinket, hogy tanulmányuk elkészítésénél már az új szabályzatot vegyék figyelembe, amely a Levéltári Szemle 2018. 1. számában, illetve az archivportálon érhető el.

www.archivportal.hu/leveltari-szemle

A borítón:

válogatás a Megkerült tervlapok és Az írás megmarad? c.
tanulmányok illusztrációiból

LEVÉLTÁRI SZEMLE

70. évfolyam ■ 2020. 2. szám

LEVÉLTÁRI SZEMLE

A Magyar Nemzeti Levéltár (MNL),
a Magyar Levéltárosok Egyesülete (MLE) és
a Magyar Levéltárak Vezetőinek Tanácsa (MLVT) folyóirata

A megjelenést támogatja:

Szerkesztőség:

Kovács Eleonóra, főszerkesztő
Szálkai Tamás, felelős szerkesztő
Németh Ágnes, szerkesztő
Sasfi Csaba, szerkesztő
Világi Dávid, szerkesztő
Szabó Dorottya, olvasószerkesztő
Gáty István, műszaki szerkesztő

A szerkesztőség címe:

1014 Budapest, Bécsi kapu tér 2–4.
levszemle@gmail.com

ISSN 0457-6047

Felelős kiadó: az MNL főigazgatója, az MLE és az MLVT elnöke
Nyomdai munkák: Kódex Könyvgyártó Kft.
Felelős vezető: Marosi Attila

Karlinszky Balázs	
A felzárkozás sajátosságai	
<i>Digitalizálás a Veszprémi Főegyházmegyei Levéltárban</i>	5
FORRÁS ÉS ÉRTÉK	
Brunner Attila	
Megkerült tervlapok	
<i>Adatok Márkus Géza építőművész, a kecskeméti Cifrapalota alkotójának munkásságához</i>	18
MŰHELYMUNKÁK	
Szlabey Dorottya	
Az írás megmarad?	
<i>A tintamarás jelensége és restaurálásának módja</i>	33
P. Holl Adrien	
Tömeges savtalanítás Budapest Főváros Levéltárában	40
P. Holl Adrien	
Tömeges fertőtlenítési technológiák hazai és nemzetközi gyakorlata	50
LEVÉLTÁR TÖRTÉNET	
Kulcsár Krisztina	
Ember Győző 18. századról folytatott bécsi kutatásai	60
KILÁTÓ	
Wencz Balázs	
Kádár János és Erich Honecker 1972. februári találkozója	
<i>Pártdokumentumok az MNL OL-ban és a Bundesarchivban</i>	76
Oross András	
Osztrák–magyar közös digitalizálási projekt	84
HÍREK	
Krónika – válogatás a levéltári élet híreiből	
(Világi Dávid)	97
IN MEMORIAM	
Ivan Chalupecký (Kriszta Edina)	103
KÉPMELLÉKLET	

SZERZŐINK

Brunner Attila, levéltáros

- Budapest Főváros Levéltára

Karlinszky Balázs, igazgató

- Veszprémi Főegyházmegyei Levéltár

Kriszta Edina, önkéntes segítő

- Dr. Genersich Antal Alapítvány

Kulcsár Krisztina, főlevéltáros

- Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára

Oross András, levéltári delegátus

- Bécsi Magyar Levéltári Kirendeltség

P. Holl Adrien, főosztályvezető

- Budapest Főváros Levéltára

Szlabey Dorottya, főrestaurátor

- Magyar Nemzeti Levéltár Szakmai Koordinációs Igazgatóság

Világi Dávid, gyűjteményvezető

- Ráth Mátyás Evangélikus Gyűjtemény Levéltára

Wencz Balázs, igazgató

- Magyar Nemzeti Levéltár Komárom-Esztergom Megyei Levéltára

Karlinszky Balázs

A felzárkózás sajátosságai

Digitalizálás a Veszprémi Főegyházmegyei Levéltárban

A Veszprémi Főegyházmegyei Levéltár (VFL) 2016 elejétől előbb kísérleti jelleggel, majd az év június 10-étől „élesben” szolgáltat online tartalmakat: a fényképezett levéltári iratokat a regisztrációval rendelkező kutatók számára tettük kutathatóvá az interneten. Ez akkor néhány éves késést jelentett a már korábban megindult kalocsai, győri, váci katolikus levéltár és az evangélikus egyház hasonló szolgáltatásaihoz képest, így célunk nem is lehetett más, mint a speciális helyi jellemzők figyelembevételével történő felzárkózás ezekhez az intézményekhez. Az alábbiakban az elmúlt szűk négy esztendő tapasztalatairól adok számot és összegzem az eddigi buktatókat és egyedi, más egyházi levéltárakra nem jellemző sajátosságainkat.

A kezdetek (2005–2013)

2002-ben először került fiatal, civil levéltáros a mai országhatárokon belül fekvő negyedik legnagyobb középkori oklevélgyűjteménnyel rendelkező veszprémi érseki levéltárba. Ekkor még távol volt az, ami ma levéltárosi munkánk egyik jelentékeny szeletét alkotja, az internetes levéltári kutatás lehetősége. Akkoriban az első számítógépek beszerzése jelentett kihívást az egyházi levéltárakban, s igencsak meglepő lehetett az a megkeresés, amely a Monasterium konzorcium részéről érkezett 2005 tavaszán. A kezdeményezés lényege az volt, hogy a közép-európai egyházi levéltárakban őrzött középkori oklevelek fényképeit és meta-adatait közzegegyék a világhálón. A szervezet – amely ma ICAR-US¹ néven egy valóban európai levéltári és közgyűjteményi digitalizálási centrumként működik – Magyarországra küldött munkatársa a közeli pannonhalmi bencés archívum okleveleinek fényképezésével a vártnál két héttel hamarabb végzett, és a rendelkezésre álló műszaki infrastruktúra és munkaerő a veszprémi oklevelek rögzítését is lehetővé tette ekkor. A rugalmasnak bizonyuló levéltáros révén meg is történt a helyben őrzött mintegy 2000 darab oklevél – az ártírt tételekkel együtt közel 3300 rekord – digitális fényképezése, majd online közzététele. Ez jelentette a Veszprémi Főegyházmegyei Levéltár első és sokáig egyetlen kapcsolatát a digitalizálással.²

¹ International Centre for Archival Research: <https://icar-us.eu/> (A letöltés ideje: 2019. december 27.)

² Néhány évvel később, 2009-ben a Magyar Országos Levéltár kezdeményezésére sor került a teljes Kárpát-medencei középkori oklevélanyag fényképezésére. Ebben levéltárunk is részt vett, és az osztrák

Miután intézményünk jó ideig értelmezhető mennyiségű információval szolgáló honlappal sem rendelkezett, így először ezt a nehézséget kellett leküzdeni. Mivel informatikus munkatárs nem állt nemhogy a levéltár, de sokszor fenntartónk rendelkezésére sem, ezért jobb híján házi módszerekkel voltunk kénytelenek beérni. Honlapunk ugyan 2008 folyamán elindult, de jellemző módon biztonsági mentéssel nem számoltunk, majd a felület struktúrája a folyamatos karbantartás és a frissítések elmaradása miatt oly mértékben elavulttá vált, hogy később egyszerűbb volt egy teljesen új honlapot készíteni. A régi honlapra feltöltött egyházmegye- és levéltártörténeti adatok, segédletek, mutatók, indexek szöveges és táblázatos fájlformátumban maradtak meg. Mindesetre jól jellemzi ezt az időszakot, hogy legértékesebb gyűjteményünket jelentő középkori okleveleinket megfelelő saját honlap hiányában egy osztrák, majd egy budapesti szervezet oldaláról lehetett csak elérni.

Az alapok (2013–2016)

A Magyarországi Egyházi Levéltárosok Egyesületén (MELTE) belül a 2010-es évek elején felmerült, hogy az addig különböző szinten lévő iratsorozatok a levéltári hierarchia alapján vonjuk revízió alá, és ennek figyelembevételével készüljön el a helyi sajátosságokat is figyelembe vevő levéltári rendszer, valamint az erre épülő új fondjegyzék.³ A revízióval 2013-ra készültünk el,⁴ s ezt követően legalább feltételeiben lehetővé vált, hogy a Kalocsán és Győrben ezzel párhuzamosan folyó digitalizálásba bekapcsolódjunk. Mindezzel egy időben honlapunk is megújult, amellyel nagyobb mennyiségű, strukturált adat közlése vált lehetővé.

Nem várt módon időközben a személyi feltételek is megteremtődtek a fényképezés megindítására: 2010-től, majd 2014 decemberétől egy-egy újabb kolléga munkába állásával megduplázódott levéltárunk munkatársainak száma; fenntartónk jóvoltából kettőről négy főre gyarapodott az intézmény személyi állománya. A két belépő kolléga ekkor felváltva tudta végezni a fényképezés energiát és elhivatottságot igénylő, de alapvetően monoton munkáját. Célunk kezdetben az volt, hogy a családtörténetet

fényképezés után mindössze csak a feltárt hiányok fotózására volt szükség. Az oklevelekről készült felvételek ma is elérhetők a Hungaricana közgyűjteményi portálon: <https://archives.hungaricana.hu/hu/charters/search/results/?list=eyJxdWVyeSI6ICJSkVMPSHcIIlZlc3pwclx1MDBlOW1pIFx1MDBjOXJzZWtpIFx1MDBlOXMgRlx1MDE1MWtdTAwZTFwdGFsYW5pIExldlx1MDBlOWx0XHUwMGUxclwiKSJ9> (A letöltés ideje 2019. december 27.) Sajnos az oklevelek metaadatainak ekkor elvégzett revíziója során feltárt pontosítások, illetve az újabb átírt oklevelek adatai azóta sem kerültek fel az oldalra.

³ E kezdeményezés ma a MELTE világháló oldaláról elérhető Arca rendszerben követhető figyelemmel: <https://arca.melte.hu/> (A letöltés ideje: 2019. december 27.) Az oldal egyelőre több potenciált rejt magában, mint amekkora a tényleges információtartalma, ugyanakkor az egyesület vezetőségének vannak tervei a tartalmak fejlesztésére.

⁴ Karlinszky Balázs (szerk.): A Veszprémi Érseki és Főkáptalani Levéltár fond- és állagjegyzéke. Veszprém, 2013. (A Veszprémi Érseki és Főkáptalani Levéltár Segédletei 5.)

kutatók számára rendelkezésre álljanak azok a források, amelyeket a hatályos jogszabályok miatt az MNL tagintézményei azok közirat volta miatt nem tudtak közzétenni, vagyis az 1895. október 1. után keletkezett felekezeti, esetünkben katolikus anyakönyvek. Ezenkívül az elsők között került sor egyházlátogatási jegyzőkönyveink 18–19. századi kötetes példányainak, továbbá a 18. századi lélekösszeírások sokszor anyakönyveket pótló családjegyzékeinek fényképezésére. E három iratsorozat fényképezése révén 2016-ban már elegendő mennyiségű felvétel állt rendelkezésünkre ahhoz, hogy előbb teszt funkcióban, majd 2016. június 10-től élesben is elindítsuk „E-kutatás” szolgáltatásunkat.

E-kutatás (2016–)

E-kutatás szolgáltatásunk három pilléren nyugszik: döntő többségét, több mint 95%-át az egyedi levéltári dokumentumokról készített fényképek alkotják, kisebb részét könyvészeti tételek, harmadik elemét pedig a középkori oklevelek fotói. Ezenkívül az egyházmegye történeti sematizmusának épülő adatbázisához használtunk fel digitalizált templom- és papi portréképeket kisebb mennyiségben.

Levéltári dokumentumaink világhálós szolgáltatása részben ingyenes, túlnyomórészt azonban díjfizetéshez kötött, s a kutatótermi levéltári kutatáshoz hasonlóan mindkét esetben személyi regisztrációt igényel. Ingyenesen (regisztráció után) elérhető tartalmaink az egyházmegyei körlevelek, másrészt a püspöki hivatal iktatókönyveinek mutatója (1950-ig). Ezeket 1834-től kezdődően vezetik az egyházmegyei kancellárián, és a korábbi tematikusan gyűjtött iratsorozatok felváltó, központi hivatali, iktatószámokkal ellátott levelezésben segít tájékozódni.⁵ A kutatók az iktatókönyvek otthoni áttanulmányozása révén és a kikérendő iratok jelzeteinek érkezésük előtt történő megírásával így fél-egy napi helybeli kutatómunkát tudnak megtakarítani.

A díjfizetés után elérhető fényképek között a kutatói igényekhez igazodva – és saját előkészítő munkánkat megkönnyítve – elsősorban az anyakönyvi sorozatok kutathatók, de az anyakönyvi jellegű adatokat tartalmazó lélekösszeírásokat és olykor az egyházlátogatási jegyzőkönyveket is böngészik a kutatók. A helytörténet iránt érdeklődők számára Pfeiffer János (1897–1983) nagyprépost (1980–1983), korábbi levéltáros helyben és más levéltárakban összeállított cédulagyűjteménye áll rendelkezésre, illetve ők is haszonnal forgathatják a vizitációs jegyzőkönyveket. Szeriális anyagok, tehát könnyen fényképezhetőek voltak a székeskáptalan üléseinek jegyzőkönyvei, valamint a 19. század első felével záródó püspöki protokollumkötetek. E két sorozattal már igyekeztünk orientálni kutatóinkat olyan, általuk kevésbé ismert levéltári dokumentumcsoportok felé, amelyek véleményünk szerint munkájukhoz

⁵ A mutatókönyvekhez tartozó központi levelezés nagyságrendjére jellemző, hogy 700 iratfolyóméteres levéltári anyagunk több mint harmada, 263 iratfolyóméter e sorozatban található.

hasznosnak bizonyulhatnak. A családtörténet iránt érdeklődők számára kezdtük meg a bérmlási anyakönyvek és füzetek közzétételét, amelyek jól kiegészítik és sok esetben pótolják a hiányzó plébániai matrikulákat vagy különböző egyéb okok miatt nem elérhető anyakönyveket.

Az e-kutatás szolgáltatás 2019 nyarán indult almenüje az „e-könyvtár”. Ebben, nevéből adódóan, könyvészeti tételeket tettünk online olvashatóvá. A rendelkezésünkre álló egyházmegyei sematizmusok (névtárak) az egyes települések plébániákhoz való hovatartozásában orientálják a kutatót – és biztosítanak betekintést az egyházmegye adott pillanatban érvényben lévő szervezeti felépítésébe és személyi állományába –, a *Veszprémi egyházmegye múltjából* című könyvsorozatunk⁶ pedig az egyházmegye történetével és jelentősebb forrásaival ismerteti meg az érdeklődőket. Az almenüben érhetőek el a gyakrabban kutatott sorozatokról készült gépelt levéltári segédletek, lajstromok is, amelyek még a 20. század második felében készültek.

Digitalizált gyűjteményünk harmadik pillérjét jelentik a – nem a levéltárunk által szolgáltatott – középkori okleveleink digitális képei.

Technikai és személyi háttér

A lendületes kezdést szinte azonnal megakasztotta, hogy a szolgáltatás indulását követően olyan biztonsági problémára bukkantunk, amelynek kiküszöbölése csak informatikus bevonásával oldódott meg. 2017 januárjától így ismét megújítani kényszerültünk a szolgáltatást, amelyet immár egy olyan szakember felügyel, aki több egyházi levéltárral, illetve a MELTE-vel is kapcsolatban áll. A helyzet furcsaságát mutatja, hogy végül ez a megoldás bizonyult anyagilag kedvezőbbnek: előbb a külső informatikus bevonása, majd a szolgáltatott fényképek közös szerveren történő elhelyezése.

A fényképeket a kalocsai projekthez hasonló módon és méretben készítjük.⁷ Lakatos Andor korábban összeállított egy ajánlást az anyagi és minőségi – műszaki és infrastrukturális – szempontok szerint ideálisnak tartott infrastrukturális háttérrel, amelyet igazodási pontnak tekintettünk, valamint 2014 júniusában sor került az első, szűk körű egyeztetésre is Kalocsán, ahol több egyházi levéltáros kollégával együtt a helyszínen győződhattünk meg a munka menetéről, mikéntjéről. Azóta többé-kevésbé rendszeresek az ilyen jellegű workshopok, illetve informálisan és újabban formálisan a MELTE vándorgyűlésein is folynak tapasztalatcserek.

⁶ A sorozat 1933-ban indult: alapvetően püspökéletrajzok, forráskiadványok és plébániatörténetek jelentek meg 13 kötetében, 1949-ig. A rendszerváltás után előbb lassan, a korábbi témákkal, majd 2005-től, a 18. kötettől pedig évente átlagosan egy kötettel folytatódott a sorozat, amely már monográfiákat, illetve egy-egy korszakra vonatkozó tanulmányköteteket is tartalmaz. Eddig a sorozaton belül 34 kötet jelent meg.

⁷ Vö.: Lakatos Andor: Digitalizálás, e-kutatás Kalocsán (2009–2019). Levéltári Szemle 2020. 1. sz. 40–66.

Ezek alapján kezdetben egy Nikon D90-es, majd a második munkaállomás beindításával egy Nikon D5300-as géppel készítjük a felvételeket. Előbbi 4288x2848 pixeles, jellemzően 5–6 MB méretű, utóbbi 6000x4000 pixeles, 8–10 MB méretű képeket „gyárt”. Az így készült, archivált, nem kutatási célú fényképekből állítjuk elő a szolgáltatott, körbevágott, levéltári vízzel ellátott, 3000x2000 pixel felbontású, 800 KB–1,2 MB méretű fotókat. Sokáig egy köztes fázisban is őriztük a felvételeket, amely az átméretezés nélküli, de körbevágott és vízjelezett képeket jelentette, de a munkafázisok összevonása és meggyorsítása után ezek mentését 2019-től kezdődően megszüntettük.

Legnagyobb problémát az eredeti fájlok biztonságos tárolása okozta, okozza. 2019 őszén történt meg ezek első biztonsági másolatának elkészítése, mivel erre korábban nem került sor. (!) Ennek kapcsán ismét kénytelenek voltunk meggyőződni arról, hogy a rendszergazdai jelenlét sajnos nem tekinthető egyenrangúnak az informatikus által felügyelt, biztonságosabb környezettel. Jelenleg (e kézirat készültekor), 2019 végén eredeti felvételeink kb. 1,7 TB, szolgáltatott fotóink pedig 250 GB tárhelyet foglalnak a biztonsági mentések nélkül. Biztonsági másolatot az eredeti felvételekből egyelőre egyetlen offline merevlemezen, a szolgáltatott fényképekből pedig ugyanezen merevlemezen, illetve az e-kutatásnak otthont adó közös egyházi levéltári szerveren tárolunk. Helyben a hálózatba kötött, veszprémi levéltári szerveren „laknak” a fényképek. Terveink között szerepel egy biztonságosabb tárolási módszer megvalósítása is, amelyre remélhetőleg ezen írás megjelenéséig sort kerítünk annak érdekében, hogy a jelenlegi, igen sérülékeny rendszert modernizáljuk.⁸

A fényképek kezelését 2016 novemberétől fogva teljes mértékben egyik technikus munkatársunk végzi. A fényképezés mellett a képek formázása, vízjelezése, az elnevezések beállítása, javítása tartozik még a feladatai közé. Előtte a fényképezésen kívül az összes művelet az intézmény két levéltárosára hárult. A kutatók adminisztrációja terén járunk talán előrébb más egyházi archívumoknál: a regisztráció teljesen automatikusan történik, mindössze a szolgáltatott „fizetős” tartalmakhoz való hozzáférés esetén szükséges az informatikust tájékoztatnunk arról, hogy a regisztrációs díj bankszámlánkra történő beérkezése után a kutató státusza aktiválható. Levéltárosi feladataink így az iratok digitalizálásra történő előkészítését jelentik (jelzetek egységesítése, meghatározása, ezeknek a fájlnevekben történő rögzítése), emellett a fájlok életének nyomon követésére, a másolások felügyeletére, azok végigkísérésére, végigvezetésére a különböző tárolóeszközökön, illetve a felmerülő kutatói kérdések megválaszolására, észrevételeik rögzítésére, a hibák javítására, kiküszöbölésére szorítkoznak.

⁸ Sajnos igen jelentékeny adatvesztés is történt az elmúlt években: mintegy 100 kötet fényképezett, eredeti felvételei veszttek el, ami legalább három hónapnyi többletmunkát jelent számunkra. Természetesen erre is csak akkor derült fény, amikor e cikk megírására a felkérés megérkezett és összesíteni kezdtük digitalizált állományunk eredeti és szolgáltatott képeit...

Szintén kalocsai és győri példák után 2017-től az éppen létező kedvezményes foglalkoztatási lehetőségeket kihasználva GINOP, illetve TOP pályázatok révén egy második munkaállomás üzembe állítására nyílt lehetőségünk: előbb 6+3, később 8+4 havi, tehát 1/3 részben önerő, 2/3 részben pályázat terhére történő finanszírozásban tudtuk vállalni fiatal, 25 év alatti munkatársak bérköltségeit és járulékait. E foglalkoztatási forma hátránya, hogy egyrészt a továbbfoglalkoztatásra már nem biztosít támogatást, másrészt ismételten csak statisztikai létszámbővülés esetén vehető igénybe, tehát a két foglalkoztatás közti bizonyos idő elteltével. Veszprém sajátos munkaerőpiaci helyzetéből adódóan – alacsony munkanélküliségi ráta, elvándorlás a nyugat-magyarországi régió, illetve Ausztria felé – kulturális közmunkások foglalkoztatására (hiányuk miatt) nem nyílt lehetőség. Az eszközparkot mindkét munkaállomás esetében részben saját, részben az EMMI nyilvános magánlevéltári pályázata biztosította támogatásból fedeztük. Időközben már a második D90-es fényképezőgépet „fogyasztjuk”, s ennek élettartama is várhatóan fél-egy éven belül letelik, tehát a munkaállomás zavartalan működése érdekében e fényképezőgép cseréje is közeli feladatunk lesz.

Az anyakönyvi kutatás veszprémi sajátosságai

A legnagyobb érdeklődésre számot tartó sorozatok nálunk is az anyakönyveket tartalmazók. Ezek közzététele kapcsán különbséget kell tenni az anyakönyvi másodpéldányok és az eredeti plébániai matrikulák között.

A veszprémi püspökség – a kalocsai főegyházmegyével ellentétben például – nem a 19. század első felétől, hanem csak a polgári anyakönyvezés bevezetésétől kezdődően gyűjtötte rendszeresen a plébániákon vezetett eredeti anyakönyvek alapján kiállított másolatokat, az úgynevezett másodpéldányokat. Néhány korai kötettel ugyan rendelkezünk az 1820-as évekből, ezeket azonban a későbbiekben nem gyűjtötték, vagy legalábbis nem maradtak fent. A másodpéldányok veszprémi levéltári raktározásának másik sajátossága, hogy a beérkező másolatokat nem plébániánként, hanem évek szerint, kronologikus rendben gyűjtötték, illetve gyűjtjük a hagyományok miatt ma is. Ez praktikusán azt jelenti, hogy egy-egy esztendő másodpéldányai az adott évi bejegyzések számától függően több kötetre rúgnak; esetenként például akár tizenhatra. Az első kötet tartalmazza az ábécé elején (rendszerint Ajkával, az itteni plébánia megalapítása előtt korábban Akával kezdődtek), az utolsó pedig az ábécé végén lévőket (Zsiddel, majd Zselickislakkal, később Zirczel záródnak). A gyakorlatban tehát ha valaki egy plébánia egy tetszőleges időszakában keres, akkor annak esztendőnként egy-egy kötetet szükséges átnézni, nem beszélve azokról az esetekről, amikor megváltozott egy település hovatartozása átnevezés – például az 1913-es településnév-egységesítés miatt –, vagy új egyházi-igazgatási egység szervezése okán.

A harmadik veszprémi sajátosság határozza meg a másodpéldányok közzétételének időbeli felső határát. Mivel egy-egy plébánia esetében nem különítették el a három anyakönyvi típust – keresztelezés, esketés, halálozás –, ezért azokat együtt, egymást követően kötötték be a kötetekbe. A bejegyzésekre vonatkozó eltérő jogi lehetőségek miatt a legfokozottabban védett adatot szükséges figyelembe vennünk, így a keresztelezésekre vonatkozó 90 éves moratóriumot alkalmazzuk az online közzétételnél, vagyis 2020 elején az 1929-es anyakönyvi bejegyzéseket tehetjük elérhetővé, hiába tartalmazznak a kötetek az esketések és a halálozások esetén ennél rövidebb moratórium alá eső adatokat.⁹

Az anyakönyvek másik csoportját a levéltárunkban őrzött, ide különböző időben bekerült eredeti anyakönyvek jelentik – azok, amelyekről az MNL Országos Levéltára és megyei tagintézményei mikrofilmmásolatot őriznek, valamint ezek digitalizálása révén újabban, meglehetősen tisztázatlan jogi alapokon elektronikus másolatot birtokol a mormon egyház, illetve a különböző internetes portálok. Ismét sajátos veszprémi helyzetről számolhatok be: különböző okok miatt nem rendelkezünk az egyházmegye 180 plébániájának valamennyi eredeti anyakönyvével. Levéltárunkba az 1990-es évek végén az akkori levéltárosok személye – Rajczi Pál és Körmendy József atyák – miatt néhány plébános beszolgáltatva 18. századi anyakönyveit. Ezek jelentették a most helyhiány miatt szünetelő, de 2005 óta kisebb-nagyobb intenzitással működő plébániai levéltári gyűjtés magját. Ez utóbbi révén jelenleg 83 plébánia, azaz a veszprémi érsekség plébániái közel felének anyakönyveit őrizzük, azonban a számok mögötti valós helyzet nem ennyire kedvező. Van olyan település, ahonnan csak egy kötet, de van olyan is, ahonnan valamennyi, általában „már nem használt” kötet bekerült raktárunkba. (A plébániák levéltárait letétként, a keletkeztető intézmények tulajdonjogának fenntartása mellett vesszük át.)¹⁰ További korlátozást jelent, hogy a veszprémi egyházmegyében hatályos belső egyházi jogi szabályozás miatt csak a levéltár és a plébániák közötti kétoldalú megállapodás megkötése után teszünk közzé anyakönyvekről készült fényképeket. Ezek megkötése nem mindig zökkenőmentes. Az utolsó szűkítő tényező pedig a fentebb már említett, az eltérő típusú bejegyzésekre vonatkozó, különböző moratóriumokat megszabó jogszabályi korlátozás, amelynek engedelmeskedve a keresztelesek esetében 90, a bérmlásoknál 75, az esketéseknél 60, a halálozásoknál pedig 30 évben szabtuk meg a kutathatóságot.

⁹ Tettünk ugyan kísérletet a fényképek anyakönyvi típusok szerinti szétválogatására, azonban ez utólag túl időigényesnek bizonyult, így ettől egyelőre eltekintettünk. (A dátumok a kézirat lezárásának idején, 2019. december 27-én hatályban lévő jogszabályi előírásoknak felelnek meg.)

¹⁰ 535. kán. 4.§. „Minden plébánián legyen levéltár, ebben őrizzék a plébániai anyakönyveket, a püspök leveleit és azokat az egyéb okmányokat, melyeket szükségességük és hasznosságuk miatt meg kell őrizni. Mindezt a megyéspüspök vagy megbízottja a látogatás alkalmával vagy más megfelelő időben meg kell, hogy tekintse; ügyeljen a plébános, nehogy ez az anyag kívülállók kezébe kerüljön.” 5.§. „A régebbi plébániai anyakönyveket is gondosan őrizni kell a részleges jog előírásai szerint.” Az Egyházi Törvénykönyv. Budapest, 1984.

JELZET	SOROZAT NEVE	EREDETI		KÖZÖLT		
		TERJEDELEM (GB)	DARABSZÁM (DB)	WEBES TERJEDELEM	WEBES DARABSZÁM	KÉPEK ARÁNYA
VFL I.1.2.	Litterae circulares	35,4	11 668	6,34	8966	2,28%
VFL I.1.6.	Acta parochialia	2,21	718	—	—	—
VFL I.1.8.	Visitationes canonicae	32,7	10 403	7,79	10 358	2,62%
VFL I.1.10.	Acta personalia	0,885	74	—	—	—
VFL I.1.14.	Conscriptio animarum	14,453	4784	3,34	4784	1,21%
VFL I.1.15.b.	Incolatus in oppidis	2,62	851	0,657	851	0,22%
VFL I.1.24.a.	Anyakönyvi másodpéldányok	765	216 724	123,67	211 245	53,52%
VFL I.1.24.b.	Bérmálási anyakönyvi másodpéldányok	315	33 694	38,5	33 694	8,54%
VFL I.1.39.	Protocolla	43,87	14 828	14,81	14 828	3,75%
VFL I.1.44.b.	Iktatókönyvek	56,7	18 632	4,93	7177	1,82%
VFL I.1.47.e.	Plébániák épület- és tárgyleltára	1,33	489	0,242	489	0,12%
VFL III.1.a.	Elenchus II–IV.	3,509	1007	0,476	1007	0,25%
VFL III.1.c.	Káptalani ülések jegyzőkönyvei	23,9	4781	4,32	4781	1,21%
VFL V.15.a.	Keszthelyi esp. jzkv.	0,413	13	—	—	—
VFL VI.	Plébániai Historia Domusok	1,845	498	—	—	—
VFL VI.	Plébániai anyakönyvek	474,537	96 138	65,077	74 841	18,97%
VFL VIII.31.	Pfeiffer-jegyzetek	13	4339	2,28	4339	1,10%
VFL IX.3.a.	Fotók	0,62	734	0,446	733	0,18%
VFL IX.8.a.	Személyi lapok	0,793	495	0,167	495	0,12%
Összesen:		1786,937	420 331	273,045	378 680	95,95%
E-könyvtár						
Veszprémi egyházmegye múltjából		6,67	7690	6,67	7690	1,95%
Névtárak		3,54	2498	3,54	2498	0,63%
Levéltári kéziratok segédletek		1,95	2248	1,95	2248	0,57%
Középkori oklevelek (Hungaricana)		108	3698		3698	0,94%
Mindösszesen:		1907,097	436 465	285,205	394 814	100,00%

Mindezek jól szemléltetik, hogy az egyházi levéltárak között a helyi sajátosságok, az őrzött irattípusok – esetünkben az anyakönyvek – fajtái, az általuk lefedett korzakok és az eltérő szabályozások egyházmegyénként különböző mértékű kutathatóságot tesznek lehetővé mind a hagyományos, kutatótermi, mind a világháló kutatás tekintetében. Veszprém sok szempontból hátrányosabb helyzetben van, hiszen sem az egyházmegye teljes plébániaállományának anyakönyveit, sem az egyes bejegyzéstípusoknak megfelelő 90–60–30-as szabályozást nem tudjuk érvényesíteni, és nincs másodpéldány gyűjteményünk sem 1895. október 1-ét megelőzően. Az I. világháborút követő országhatár módosítások az akkori veszprémi püspökség területét nem érintették, így az illetékesség alapján a máshol ugyancsak nagyobb érdeklődésre számot tartó, határon túli anyakönyvekkel sem rendelkezünk. Ezek a tényezők e-kutatás szolgáltatásunk gazdaságos működtetésére vannak hatással.

Eredmények

2019. december 27-ig közel 437 000 felvételt készítettünk: az eredeti és az e-kutatásban szolgáltatott majdnem 395 000 fénykép közel 2,2 TB tárhelyet foglal el. Az eredeti és a szolgáltatott fényképek számbeli különbsége abból adódik, hogy állományvédelmi okokból „védett” évkörbe tartozó iratokat is fényképeztünk, így például az 1950 utáni püspöki körleveleket és a központi kancelláriai levelezés iktatókönyveit, továbbá bizonyos anyakönyvi másodpéldányokat és eredeti plébániai anyakönyveket. Utóbbiakra jellemző, hogy a 19. század első felétől-közepétől már anyakönyvi típusok szerint vezették a köteteket (keresztelés, esketés, halálozás, de előfordulnak a béráltak, megtértek, vegyes házasságból származók matrikulái is), és ezek nem egy esetben évkörüket tekintve részben vagy egészben védett időszakot foglalnak magukban. Ilyen esetben a levéltári egység integritását szem előtt tartva eltekintettünk a teljes kötet közzétételétől. Az előző oldali összefoglaló táblázatban tekinthető át digitalizált fényképállományunk.

Szembeeszkö az anyakönyvi jellegű sorozatok nagy aránya: az anyakönyvi másodpéldányok (53,52%), a bérálási anyakönyvi másodpéldányok (8,54%), illetve az eredeti plébániai anyakönyvek (18,97%) együttesen a közzétett képállomány több mint négyötödét (81,03%) teszik ki. Az összehasonlíthatóság végett érdemes ezen adatokat összevetni az egyházi levéltárak által közzétett forrástípusokra vonatkozóan.¹¹

A túloldali táblázat alapján megállapítható, hogy a VFL online elérhető anyagát döntően meghatározza az anyakönyvi típusú iratok közzététele. A többi kategória dokumentumainak aránya – még ha egyes irattípusok besorolásán érdemes is eltöprengeni – elmarad az egyházi levéltárak online szolgáltatott irattípusaitól.

¹¹ A táblázat jobb oldali oszlopára lásd Lakatos Andor: Tömeges digitalizálás az egyházi levéltárakban – megfigyelések egy kérdőíves felmérés alapján. Levéltári Szemle 2019. 2. sz. 22.

A felmérés alapjául szolgáló kérdőív előtt nem is gondolkodtunk több, nem anyakönyvi jellegű iratsorozat közzétételén, s éppen az itt tapasztalt hiányok után láttunk neki például régi levéltári segédleteink és a névtárak közzétételének. Ennyiben tehát a kutatói igények és az állományvédelmi szempontok mellett egy harmadik tényezőnek is eleget teszünk fényképezendő sorozataink kiválasztásában...

A KÉPFELVÉTELEK TEMATIKÁJA	VFL	ADATSZOLGÁLTATÓ EGYHÁZI LEVÉLTÁRAK
anyakönyvi jellegű (VFL L.1.24.a–b., VI. plb. akv.)	319 780 (81,0%)	4,7 millió (75%)
helytörténet, egyházközségek (VFL I.1.8., I.1.14., I.1.15., I.1.47.e., VIII.31., Veszprémi egyházmegye múltjából):	28 511 (7,2%)	645 ezer (10%)
segédletek (VFL I.1.44.b., III.1.a., levéltári kéziratos segédletek):	10 432 (2,6%)	363 ezer (5,7%)
egyéb levéltári források (VFL I.1.2., I.1.39., III.1.c., IX.3.a., IX.8.a., Névtárak, középkori oklevelek)	35 999 (9,2%)	585 ezer (9,3%)
összes (közzétett) képfelvétel:	394 814 (100%)	6,3 millió (100%)

A kutatási szokások változása

Az alábbi táblázat a kutatótermi és az online kutatók számának alakulását szemlélteti levéltárunkban. (Részletes statisztikával e-kutatásunk használóira vonatkozóan csak 2018 júliusától rendelkezünk.)

Év	2015	2016	2017	2018	2019
Kutatási eset helyben	214	220	184	181	138
Kutatók helyben (fő)	96	97	109	84	80
Online bejelentkezések (kutatási eset)	—	kb. 500	kb. 600	kb. 1000	1562
Online kutatók (fő)	—	102	204	175	166

A kutatási esetek összesített száma az online kutatási lehetőség 2016-ban történt indulásától kezdődően emelkedést mutat. A helyben kutatók száma a vártnál kisebb mértékben, mintegy 20-25%-kal csökkent az internetes szolgáltatásunk indulása előtthöz képest, míg az online kutatási esetek (belépések) száma 2019-ig évi stabil másfélszeres növekedést mutat. Mivel folyamatosan tesszük közzé az anyakönyvi adatokat tartalmazó sorozatokat, így olyan kutatókat is meg tudunk szólítani,

akik korábban esetleg az őket érdeklő település feldolgozatlansága miatt nem vették igénybe a szolgáltatást. Az egyedi online kutatók száma ugyanakkor nem mutat emelkedést. Lényegesen könnyebbé vált azonban a helyi, kutatótermi kutatószolgálat ellátása. Érdeemes figyelni arra, hogy bár a kutatók száma nem csökkent jelentősen, a kutatótermi kutatás esetszáma 2019-re a 2016-os esetszám mintegy 60%-ra esett vissza. Tapasztalataink alapján már szinte csak a családfakutatók idősebb korosztálya keres fel bennünket személyesen, a fiatalabbak és középkorúak (jellemzően a 60 év alattiak) már online kutatják az anyakönyveket. A helyben regisztrált kutatók aránya is megváltozott: bár még mindig a többséget alkotják a matrikulák böngészői, a helytörténet és a tudományos kutatásokat végzők egyre növekvő arányt mutatnak. Az utóbbi néhány év jellemzője, hogy megnövekedett a művészettörténész kutatók és az építészeti tervdokumentációkat kutatók köre, valamint a helytörténeti jellegű iratok – így az egyházlátogatási jegyzőkönyvek, a Pfeiffer-jegyzetek stb. – online kutatása után vagy mellett a kapcsolódó egyéb, helyben kutatható – gyakran kutató kezébe még soha nem került – dokumentumokra is sikerült érdeklődést teremtenünk. Összességében tehát megállapítható, hogy a kutatótermi kutatás szakosodott és professzionalizálódott, míg a családfakutatók tekintélyesebb részét sikerült e-kutatásunk irányába terelnünk.

Kitekintés

Kétségtelen, hogy a digitalizálás, illetve az iratok világhálón történő közzététele ma már a levéltári szakmai munka egyik teljes értékű része. A kutatók változó igényeinek kiszolgálása mellett a digitalizálásnak az állagmegóvás is célja: a dokumentumokat kevesebbet mozgatjuk, vesszük kézbe, ezáltal csökken a fizikai károsodás lehetősége, és kevésbé jellemző a mozgatásból adódó környezeti hőmérséklet- és páráváltozás negatív hatása.

Mindazonáltal kezdeti reményeinktől a megvalósult eredmények valamelyest elmaradnak. Az anyakönyvek fentebb ismertetett sajátos veszprémi helyzete miatt az online szolgáltatásainkért anyagi áldozatot vállalni kész kutatók száma elmarad a várttól; a regisztrációs díjak a közreműködő informatikus munkadíját, illetve a szolgáltatott fényképeknek a közös egyházi szerveren való elhelyezéséből adódó, ennek arányos bérleti díját fedezik mindössze. Szerencsés helyzetben vagyunk ugyanakkor, hogy a levéltárunkra eső központi költségvetési támogatás révén egyik technikus munkatársunk teljes munkabérének és járulékainak költségét fedezni tudjuk, míg a foglalkoztatási támogatások révén ideiglenesen foglalkoztatott másik kollégánk esetében e költségek egyharmadát. A munkaállomások eszközparkjának cseréje, frissítése is pályázati támogatásból valósul meg. Azt a kezdeti, kissé naiv célt tehát, hogy az e-kutatás szolgáltatásunk révén befolyó „profit” a digitalizálás kapcsán felmerülő valamennyi költséget fedezni fogja, nem tudtuk megvalósítani. Mivel egy-egy irat-

sorozat elkészült fényképeinek közzétételét követően látványosan emelkedik időről időre a regisztráló kutatók száma, így folyamatosan figyelemmel kell lennünk arra, hogy újabb anyakönyvi iratsorozatokat vonjunk be a digitalizálásba.

Többször felmerült már annak a gondolata – és külföldi példák is ebbe az irányba mutatnak (például az ICARUS Matricula projektje,¹² nem beszélve a Familysearch oldalról¹³) –, hogy tegyük ingyenessé online szolgáltatásunkat. Ezt valamelyest indokolná, hogy az ebből származó bevételeink nagyságrendje az anyagi ráfordításoknál aránytalanul kisebb, ahhoz képest elenyésző. Azonban a többi egyházi levéltárral való szolidaritás és együttműködés miatt, illetve a közös szolgáltatásra vonatkozó körvonalazódó tervek kiforrásáig nem tervezünk változást a regisztrációs díjak megletétét illetően.¹⁴ Valószínűleg minden – nemcsak egyházi – levéltár fenntartója is pozitívabban áll egy olyan projekt fenntartásához, amely kézzelfogható, még ha csak csekély bevételt is eredményez, és a munkabérlétségek is akkor jelentenek látványos, komolyabb érvágást a költségvetésben, amikor először jelentkeznek (ezen szerencsére már túl vagyunk), és több év távlatában már beépülnek a várható kiadási tételek közé. Mindezek persze abba a levéltár-menedzselési irányba mutatnak, amely szponzorokat, pályázati forrásokat keres, vagy egyenesen olyan tudományos kutatási projekteket épít, amelyek magukban foglalhatják a levéltári digitalizálási tevékenység költségeinek egy részét vagy akár egészét. (Esetünkben a 2023-ban megvalósítandó Európa Kulturális Fővárosa program jelenthet többek között ilyen kitorési pontot.)

¹² <https://icar-us.eu/en/cooperation/online-portals/matricula/> (A letöltés ideje 2019. december 27.).

¹³ <https://www.familysearch.org/en/> (A letöltés ideje 2019. december 27.) Nem lehet nem tudomásul venni azt a tényt, hogy a mormon egyház folyamatosan teszi közzé az 1960-as-1970-es években a magyarországi egyházak hozzájárulása nélkül, anyakönyveikről parancsszóra készített mikrofilmek digitalizált változatát. Sőt, az utóbbi évben megkezdődött az indexált adatok közzététele, vagyis az anyakönyvi bejegyzésekről készített fényképeken szereplő adatok kigyűjtése és kereshető adatbázisba való illesztése. Ezzel tulajdonképpen párhuzamos szolgáltatás jött létre a familysearch.org honlap és a hazai egyházi levéltárak között, ahol a különbséget az jelenti, hogy nálunk az eredeti anyakönyvekről készült színes felvételek kutathatók – egyelőre keresési funkció nélkül. Ezzel eljutottunk az indexálás kérdéséig. Következő lépésként ugyanis joggal várhatják el a kutatók, hogy a jobb minőségű fényképeink mellé valamilyen keresési funkciót is csatoljunk. Nyilvánvaló, hogy egy néhány személyes kis intézmény nem tud versenyezni a mormon oldal kimeríthetetlennek tűnő erőforrásaival. Az is egyértelmű, hogy anyanyelvi kutatók esetében az olvasási problémák jóval kisebb mértékűek, mint a mikrofilmekről készített, nem anyanyelvi és tömeges indexálást végzőknél, illetve motivációik és ebből adódó tökéletességre való törekvésük is eltérő. Esetünkben tehát az indexálás olyan civilek bevonásával történik, akik valamilyen egyéni motiváció folytán már készítettek és készítenek az anyakönyvekről adatbázisokat. Ezek jellemzően excel-táblában történnek, összekapcsolásuk a fényképekkel már „csak” informatikai feladat.

¹⁴ Az egyházi levéltárak közös digitalizálási projektjei között említhető a második világháború végén a front átvonulásának, hullámszásának tragikus mértékét a halotti anyakönyvekben előforduló száraz bejegyzésekkel bemutató Matricula. <https://matricula.hu/?q=1944-1945-evek-egyhazi-halotti-anyakonyvei-0>. Ugyanezen oldal továbbfejlesztése a közeli jövőben várható. <https://matricula.hu/?q=kozos-tartalom>. (A letöltés ideje: 2019. december 27.)

A digitalizálással párhuzamosan, annak mintegy hozadékaként körvonalázódott egy adatbázis építésének a gondolata. Olyan adatbázis építést gondoltuk elsődlegesnek, amelyhez nagy mennyiségben állnak rendelkezésre azonos típusú adatok. Választásunk az egyházi sematizmusra – egyházi történeti névtárra – épülő adatbázisra, egy olyan speciális forráscsoportra esett, amely korábban elsősorban nyomtatott formában jelent meg több-kevesebb rendszerességgel. Ezek a névtárak tartalmazzák az egyházmegye aktuális egyházi közigazgatási beosztását (főesperesség – esperesség – plébánia – filia szinten), az egyházmegyében különféle szolgáltatásokat ellátó papi személyek adatait, továbbá minden olyan adatot, amely az egyházmegye mint szervezet működését írja le. A 21. század technikai lehetőségei lehetővé teszik, hogy ezek az adatok ne csupán egy adott pillanat jellemzőit mutassák, hanem történeti kontextusba helyezve, a létrehozott adatbázisok révén folyamatokat láttassanak: az egy-egy plébánián valaha szolgáltatást teljesítők nevei, az egyes személyek egyházi pályafutása, továbbá a központi aulai hivatalok munkatársai, azok előmenetele és feladataik, a székeskáptalan személyi összetétele, az egyházmegye központi intézményei, a püspökség területén található, egyházi fenntartásban működő (nép-)iskolák is néhány kattintással megtekinthetők legyenek. Az adatbázist 2018 óta folyamatosan építjük: alapjául az egyházmegye papságának nyomtatásban megjelent történeti névtára szolgált; jelenleg az egyes névtárak intézménytörténeti adatainak feldolgozása zajlik.¹⁵

Összességében osztjuk a digitalizálás terén az egyházi levéltárak zászlóshajójának tekinthető kalocsai levéltár vezetőjének álláspontját. A kulturális intézmények – nemcsak a levéltárak! – külön-külön létező és épülő világhálós szolgáltatásai szükségyszerűen összekapcsolódnak regionális és nemzeti szinten is, így az együttműködés, az „együtthajózás” kényszere egyre inkább igénnyé válik az egyes közgyűjtemények fenntartóitól függetlenül.¹⁶

¹⁵ <https://vefleltar.hu/tartalom/veszpremi-foegyhazmegyei-leveltar-sematizmus> (A letöltés ideje: 2019. december 27.).

¹⁶ Lásd például a Nemzeti Névtár munkacímű kezdeményezést! <http://abcd.hu/> (A letöltés ideje: 2019. december 27.).

Brunner Attila

Megkerült tervlapok

*Adatok Márkus Géza építőművész,
a kecskeméti Cifrapalota alkotójának munkásságához*

A Budapest Főváros Levéltárában (továbbiakban: BFL) őrzött Építési ügyosztályok tervtára (1873–2006) című sorozat (XV.17. d. 329) a levéltár egyik legtöbbet kutatott anyaga.¹ Az építkezések alapinformációit tartalmazó, az 1873-ban egyesített főváros mérnöki hivatalában gyűjteni kezdett engedélyezési tervdokumentációkra, a tervlapokon őrzött információkra az építészet- és várostörténészek mellett sok esetben a házak tulajdonosai és lakói is kíváncsiak.

A korábban a központi városházán őrzött, s Fővárosi Tervtár néven hivatkozott, azaz (megszorításokkal) már ott kutatásra bocsátott Építési ügyosztályok tervtára anyagát 2007-ben vette át a BFL. Az iratanyagot – engedélyezési tervek és a hozzájuk tartozó mellékleteket, véghatározatokat – az egyes telkek aktuális helyrajzi számai alapján tartották nyilván, figyelve arra, hogy a megváltozott helyrajzi számokhoz tartozó dokumentumokat áttegyék az új helyrajzi szám alá annak esetleges megváltozása esetén. Ezért az immár levéltári anyag darabszintű rendezési utasítása is ehhez az elvhez igazodik azzal a különbséggel, hogy a helyrajzi szám alapján megállapított tételszám már végleges. Amikor kutatói kérés érkezik egy engedélyezési tervanyagra, az előkészítés során minden tervlapnál ellenőrizni kell, hogy valóban a tételhez tartozik-e, s erre különösen az újonnan rendezendő lapok esetében kell odafigyelni. Utóbbi esetben nem ritka, hogy egy-egy tervlapot el kell sorolni egy másik helyrajzi számhoz tartozó tételbe.

A két előkerült tervlap

A 33104-es helyrajzi számra vonatkozó tétel rendezése közben „kiugrott” két, oda nem illő tervlap. Az egyikben található helyszínrajz és a helyrajzi számokat is fel tüntető térképek segítségével megállapítható volt, hogy azok valójában a 33113-as helyrajzi számhoz tartoznak. Ehhez a helyrajzi számhoz nem tartozott további tervanyag, ezért a két kóbor tervlap előbukkanása önmagában is üdvözlendő. Az öröm

¹ A 2014 óta használt ScopeArchiv adatai szerint a leadott és teljesített levéltári kérések stabilan kb. 40%-a a XV. 17. d. 329 sorozatra érkezik.

azonban még nagyobb lehet, hiszen a két tervlap jelentősége nem merül ki egy új levéltári tételben. Eddig a levéltári háttér munka kevésbé látványos részének története, innentől pedig a szélesebb nyilvánosság figyelmére számot tartó magyarázat következik.

Márkus Géza, a sokoldalú alkotó

A budapesti, 33113-as helyrajzi számú telken, a VII. kerületi Péterfy Sándor (korábban Óvoda) utca 19. szám alatti házat Márkus Géza, a magyar szecessziós építész egyik legkiemelkedőbb építészte építtette 1898–1899-ben. A rajzok vonalvezetéséből viszonylag nagy biztonsággal kikövetkeztethető, hogy Márkus egyben az épület tervezője is volt. Ő maga azonban sohasem lakott itt. Az autodidakta, a szakmát Freund Vilmos,² majd Hauszmann Alajos³ irodájában elsajátító Márkus Géza (1872–1912) nevével 1896-tól lehet találkozni a budapesti lakcímtörzsekben: a VII. kerületi Hársfa utca 24-ben lakott egészen 1907-ig, ahonnan 1908-ban a közeli Dohány utca 20-ba, majd 1910–1911-ben az V. kerületi Veres Pálné utca 32-be, s végül 1912-ben a VIII. kerületi Bérkocsis utca 41-be költözött.⁴ Szakmájának megjelölése mindvégig „műépítész”, ami elvileg a Királyi József Műegyetem elvégzésére és építész oklevél megszerzésére utal, ebben az esetben azonban inkább az autonóm művészegyeniségre vall, Márkus ugyanis sohasem szerzett oklevelet.

Márkust az 1902–1903-ban épült kecskeméti városi bérház és Kereskedelmi Kaszinó (Cifrapalota, Rákóczi út 1.) tervezőjeként tartja számon a magyar építészettörténet, azonban az – egyébként vitathatatlan jelentőségű és máig feldolgozatlan – életmű nem merül ki ennyiben. Márkus rendkívül sokoldalú alkotó volt: grafikus, operettíró, játék- és díszlettervező, valamint vitriolos tollú újságíró egy személyben. Rendkívüli módon vonzódott a színházhoz, nemcsak tervezőként,⁵ hanem – felte-

² Freund Vilmos (1846–1920) építész, több Andrássy úti magánpalota, valamint a Ferenc József Kereskedelmi Kórház, a Pesti Izraelita Hitközség Szabolcs utcai kórháza, a Bródy Adél Gyermekkórház és az Izraelita Siketnémák Budapesti Országos Intézetének Bethlen téri épülete, valamint a Lipótvárosi Kaszinó megalkotója.

³ Hauszmann Alajos (1847–1926) építész, egyetemi tanár, az MTA tagja. Nevéhez fűződik többek között a budapesti New York-palota, a Magyar Királyi Igazságügyi Palota (Királyi Kúria, majd Néprajzi Múzeum), a Semmelweis Egyetem Tűzoltó Utcai II. sz. Gyermekgyógyászati Klinika, a budapesti Állami Tanító és Nőnevelő Intézet épületének, vagy Széll Kálmán rátóti kastélyának megalkotása.

⁴ Budapesti cím- és lakjegyzék 9. (1896–1897), szerk. Janszky Adolf, Franklin, Bp., 1897. 773. Budapesti cím- és lakjegyzék 10. (1898), Bp., 1898. 925. Budapesti cím- és lakásjegyzék 11. (1899), Bp., 1899. 1174. Budapesti cím- és lakásjegyzék 17. (1905–1906), Bp., 1906. 1412. Budapesti cím- és lakásjegyzék 19. (1907–1908), Bp., 1908. 1458. Budapesti cím- és lakásjegyzék 21. (1909), Bp., 1911. 1597. Budapesti cím- és lakásjegyzék 23. (1911), Bp., 1911. 1684. Budapesti cím- és lakásjegyzék 24. (1912), Bp., 1912. 1789.

⁵ Nevéhez fűződik a mára elpusztult Király Színház és az Erkel Színházként többször átépített Népepera megalkotása Budapesten, illetve a szintén erősen átépített nyári színház Kolozsváron.

hetőleg, bár erre a jelenlegi ismeretek szerint csak tervezői munkásságából és kapcsolati hálójából lehet következtetni – pénzügyi érdekeltsége miatt is.

A Péterfy Sándor utca 19. szám alatti ház

A színházzal ellentétben a bérházépítés a kevésbé kockázatos vállalkozások közé tartozott, különösen az újonnan parcellázott városrészekben, ahol a befektetőknek nem kellett a korábbi épület bontásával, átalakításával számolniuk. A Külső-Erzsébet-városhoz tartozó, a Rottenbiller utca, Thököly és Dózsa György utak ölelésében fekvő terület, az ún. Csikágó negyed lendületesen épült be befektetési célú, historizáló bérházakkal az 1890-es években. A Péterfy Sándor utcában 1884-ben még mindössze 11 ház állt, 1905-re ez a szám 47-re nőtt.⁶ A beruházók alig hagytak foghíjtelket a majdani szecessziós építkezések számára. E kevés épület közé tartozik a 33114-es helyrajzi számú telken elhelyezkedő ház, Márkus bérházának közvetlen szomszédja, a Péterfy Sándor utca 17. szám alatti ingatlan. Ez Szőke Imre tervei szerint épült Berkovits H. Artúr számára, 1909-től. Amennyiben a negyed 1896–1899 közé eső, hihetetlen tempójú építési periódusát nézzük, akkor Márkus Géza bérháza az első szecessziós épület itt. De Budapest első szecessziós bérházai között is előkelő helyet foglal el, ugyanis az első „fecskek” valóban madaras stukkóornamentikával a Spiegel Frigyes⁷ és Weinréb Fülöp⁸ tervezte Lindenbaum-házak alig azt megelőzően pár évvel, 1897-ben készültek el az Izabella utca 94–96. szám alatt. Jelentősebb szecessziós hullám majd csak 1900 után bontakozott ki, s abból Márkus is jócskán kivette a részét, ám kissé megelőzte azt saját bérházával.

Ez volt ráadásul a második, saját maga számára épített bérháza; az elsőt – historizáló stílusban – még 1897-ben tervezte, s 1899-ben készült el a VII. kerületi Peterdy utca 36. szám alatt.⁹ A Péterfy Sándor utcához Márkust egy másik építkezés is kötötte, a 39. szám alatti bérház emeletráépítését 1895-ben ő tervezte.¹⁰

A korabeli térképek szerint a Péterfy Sándor utcai építkezés zöldmezős beruházás volt. 1882-ben az ekkor még a Csömöri (ma Thököly) úttól a Péterfy Sándor utca mai vonaláig elérő telken, a 4358-as régi helyrajzi számon, U alakban állt egy kisebb épület, több melléképülettel az udvarán. A telket a rá merőleges, csak később kialakított Garay utca vonala szelte ketté, ezzel három utcára szólóan négy telket alakítottak ki, amelyek 4356-4358/a, 4356-4358/b, 4356-4358/c, 4356-4358/c2 hely-

⁶ Valló, 2013: 44.

⁷ Spiegel Frigyes (1866–1933) magyar építész, a magyar szecesszió kiemelkedő alakja, aki az iparművészet és a bútortervezés terén is maradandót alkotott.

⁸ Weinréb Fülöp (1863–1934), a magyar szecessziós építészeti másik kiváló alakja, aki Spiegel Frigyes-sel közösen alapította meg a Magyar Építőművészek Szövetségét. A Fészek Klub tagja.

⁹ BFL XV.17.d.329 – 33460

¹⁰ BFL XV.17.d.329 – 33082

rajzi számokat kaptak. Márkus épülete a Thököly úttól a legtávolabbi, a 4356-4358/c2-es parcellában épült 1898–1899-ben.

Az újonnan előkerült két tervlap ehhez az épülethez köthető. Déry Attila Budapest építészeti topográfiájában az épülettel kapcsolatban a ház egy teljesebb tervanyagára hivatkozott. Vélhetően azonban csak az első tervsorozatot láthatta a Fővárosi Tervtárban, mivel a házat 1898-ra datálta és eklektikusnak írta.¹¹ Ez a tervanyag – nem egyedülálló módon – már nem került a BFL őrizetébe, és mikrofilmfelvétel sem készült róla. Az, hogy a két tervlap megőrződött, annak is köszönhető, hogy azok egy másik épület dokumentációjába keveredtek.

Két lap alapján lehetetlen építéstörténetet írni, a dokumentumok azonban elég adatot árulnak el ahhoz, hogy legalább hozzátétőlegesen bepillantást lehessen nyerni Márkus alkotóműhelyébe.

Az első tervlap

Az első tervlap (1. kép) 45,2×50,5 cm nagyságú, papír alapú, akvarellal színezett, korabeli sokszorosító eljárással, fotolitográfiával készült. A lap egy helyszínrajzot és egy metszetet ábrázol, a hátoldalán olvasható záradék szerint 1898. június 29-én hagyta jóvá a főváros mérnöki hivatala, mindössze két héttel azután, hogy az ingatlan Márkus tulajdonába került. Az építési engedélyezés záradéka jóval később, augusztus 3-án kelt. Egyéb jelzés a kivitelezési vállalkozó, Déry Rezső építőmester szignóján kívül nem található rajta, felirata „Mgs. Márkus Géza úr háromemeletes bérházának terve”. A „méltóságos úr” az építész szakma társadalmi megbecsültségére utal, mint majd a második tervlapon szereplő „Tek. [tekintetes] Márkus Géza úr” megjelölés is.

A metszet észak-északnyugat – dél-délkeleti irányú, az épület hosszanti közép-tengelyén halad keresztül, így az alaprajzi elrendezésről és a homlokzati kompozícióról nagyon keveset árul el. Az épület alaprajza szokványos, keretesen építi be a telket. Az utcai frontra fiókos manzárdtető nézett volna, a fióktetőhöz kapcsolódó oromzatra plasztikus kőfaragványokat kerültek volna a terv szerint. Ennyi alapján is elképzelhető azonban, hogy a homlokzat milyen gazdag lett volna. Márkus ekkoriban építési rajzolóként dolgozott a Hauszmann-irodában, így nem meglepőek a Hauszmann szemléletével közeli rokonságban álló historizáló, jelen esetben rokokó vonásokat mutató részletek. A tervezői szemlélet kifinomultságára vall, hogy utóbbiak az udvari homlokzatot is díszítik: a függőfolyosóra vezető lépcsőházi nyílások fölött aszimmetrikus, rocaille-os formák láthatók.

¹¹ Déry, 2006: 496.

A második tervlap

A második tervlap (2. kép) kézzel rajzolt tusvonalakat hordoz vászonpauzson, mérete 33,2×36 cm. A záradék és az iktatóbélyegző tanúsága szerint a május 13-án beérkezett tervlapot 1899. június 22-én hagyta jóvá a fővárosi tanács, amely tervmódosítást kért az épületre.

A tervek hátoldalán feltüntetett iktatószámok alapján a hozzájuk tartozó közigazgatási iratok is megtalálhatók.¹² Ezek alapján az építéstörténet a következőképp rekonstruálható. Márkus 1898 júniusában kért építési engedélyt egy háromemeletes bérházra (ehhez tartozik az első tervlap), június 22-én 80 krajcár illetéket fizetett. Az ingatlanhoz homlokzatkügrás címen 11872,90 forintot kellett megtérítenie, ezt azonban nem Márkus, hanem Jelinek Bernát és Jelinek Frigyes fizették meg. A fővárosi mérnöki hivatal 1898. július 5-én véleményezte a terveket, s az alábbi megkötéseket javasolta: „a cselédszobáknál tervezett üvegfalak 2,40 méternél magasabban nem lehetnek; a sötétebb falnál jelzett pillérek a legjobb minőségű téglákból portland cement felhasználása mellett építendő; a járdára előfekvő lépcsőfokot alkalmazni nem szabad; végre a földszinti nagy és hátsó légudvar közt szabályszerű átjáró létesítendő, mire nézve az épület ezen részére vonatkozó módosított tervek az építkezés megkezdése előtt bemutatandók.” A Fővárosi Közmunkák Tanácsa (FKT) 1898. július 27-én kelt átiratában kifogást nem emelt, csak megjegyezték, hogy a lépcsőház oldalfalai 45 cm-es erősségekben falazandók és azokba kéményeket nem szabad építeni, továbbá a padláson osztó tűzfal építendő, amit a fővárosi mérnöki hivatal 1898. október 18-án azzal toldott meg, hogy a cselédszobákkal határos légudvar legalább 6 négyzetméteres legyen.

Márkus a módosított földszinti, első, második és harmadik emeleti alaprajzokat 1898. augusztus 31-én mutatta be, s azokat október 4-én hagyták jóvá. Az építkezés ősszel megkezdődött és az épület a következő év tavaszára majdnem teljesen el is készült.

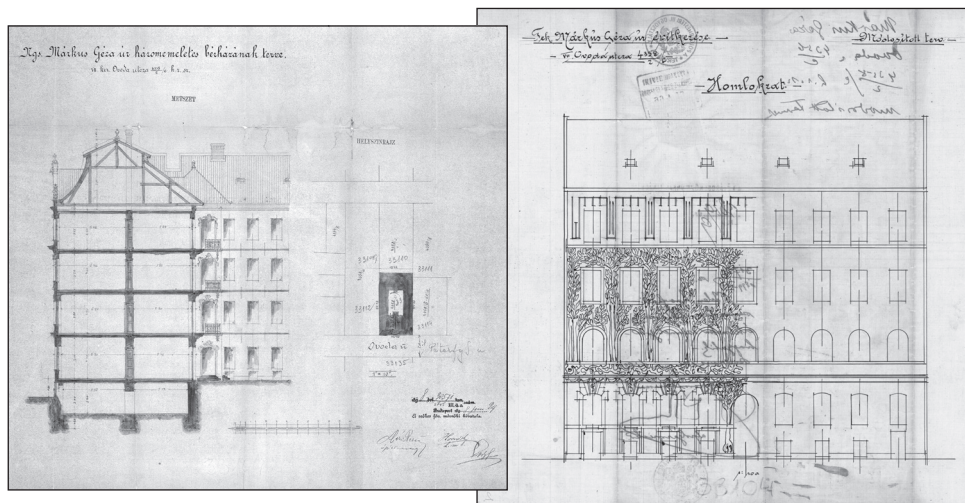
Márkus 1899. május 13-án újabb tervmódosítást mutatott be, amely június 13-án került az FKT elé. A második fennmaradt tervlap ehhez a tervsorozathoz tartozik. A tervmódosítás a homlokzatot, illetve a lépcsőház előtti, fedett és zárt belépő kiképzését érintette. A belépőhelyiséget Márkus csak a földszintre képzelte, de az FKT minden további szinten létesítendőnek írta elő. Azt a korábbi kérést, hogy átjárót létesítsen a földszinti nagy és hátsó légudvar között, Márkus nem teljesítette. Az FKT jelentette azt is, hogy az átjáró nélküli épület már nemcsak elkészült, de használatba is vették, így eljárást kezdeményeztek a szabálytalan építkezés miatt.¹³

¹² BFL IV. 1407. b. 831/1901-III

¹³ BFL IV. 1407. b. 831/1901-III

Hogy az 1899-es módosítás milyen mértékig érintette az alaprajzot, nem ítélt meg, de az kijelenthető, hogy a homlokzat tervei rendkívül radikális módon változtak meg. A második, szignózatlan tervlap az utcai homlokzatot ábrázolja. A magasföldszintes és háromemeletes bérház kilenc azonos szélességű tengellyel néz az utcára, főbejárata a középtengelyben nyílik. Életművében itt először Márkus teljesen megtisztította a homlokzatot a korábban előszeretettel alkalmazott, plasztikus épületdíszektől, s nincs sem oromzat, sem fióktető, csak egy hangsúlyos, egyenes főpárkány, amely alatt síkként érvényesül az első emelet fölé húzott osztópárkánytól kezdve burjánzó növény minta borította falfelület. A legfelső emeleten geometrikus vakolatdíszek húzódnak az ablakok között. A falfelület dekorációjának ilyen felfogásához több párhuzam található. A Lechner Ödön és Pártos Gyula tervezte, budapesti Thonet-ház (V. kerületi Váci u. 9.) emeleti falait végtelenített majolikamustra borítja, a homlokzatot viszont hullámzó hatású pártázat zárja le. A Péterfy Sándor utcában a hangsúlyos vízszintes lezárás és a nagy levelű növényornamentika inkább a bécsi szecesszió, konkrétan Otto Wagner¹⁴ és Joseph Maria Olbrich¹⁵ munkáinak ismeretére utal.

1–2. Márkus Géza saját bérházának (Budapest, VII. kerület, Péterfy Sándor utca 19.) engedélyezési tervei, 1898 és 1899 (BFL XV.17. d. 329 – 33113, fol. 1–2.)

(A tervrajzokat színesben és nagyobb méretben is közöljük a lapszám végén található mellékletben.)

¹⁴ Otto Wagner (1841–1918) osztrák építész, a századforduló bécsi akadémikus építőművészetének megújítója. Számos külföldi épülete mellett a budapesti Rumbach Sebestyén utcai zsinagógát is ő tervezte.

¹⁵ Joseph Maria Olbrich (1867–1908) osztrák építész, grafikus, a bécsi szecesszió híres képviselője, Otto Wagner kollégája.

A stílus párhuzamba állítható a már említett Weinréb és Spiegel páros korabeli munkáival is. Erre példa a XIII. kerületi Visegrádi utca 105. sz. kétemeletes ház is, amely ugyancsak egy építész saját maga számára épült bérháza volt.¹⁶ Mintha Márkus csak szemléltetni szeretne volna Otto Wagner 1896-ban megjelent sorait: „Az építőművészet a modern bérház homlokzatképzésénél egy sima, sok egyenértékű ablak által megszakított felülettel számolhat, amelyhez védelmet nyújtó zárópárkány, többnyire koronázó fríz, egy portál és más hasonlók társulnak.”¹⁷

Új esztétikai elveket hirdető épület

Márkus még a tervlap készítése, azaz 1899. május 13. előtt ismerkedhetett meg a bécsi modernizmussal. Az engedélyezési terven ugyanakkor nyoma sincs annak a reprezentatív, monumentális felfogásnak, amely a bécsi bérházakat jellemzi. Márkus jóval egyszerűbb kivitelű jelzett az egyébként is vázlatos rajzon, s munkáit is ismertető nekrológiájából kiderül, hogy azt valóban a lehető legegyszerűbb technológiával, vakolatból képezték ki. A rajzon különösen az ornamentika tűnik kidolgozatlanak, Márkus vérbő díszítményhasználatát ismerve azonban nehezen képzelhető el, hogy a megvalósulás szerény kivitelű lett volna. A növény minta újszerűségét elsősorban az adja, hogy beborít mindent, s ugyan a növény szárai az ablakközből indulnak, az összhatás mégis olyan, mintha a nyílások csak mintegy véletlenül, esetlegesen törnének át a felületet. A hangsúly olyannyira ezen a felületen van, hogy nehezen gondolható el, Márkus ne ismerte volna Spiegel Frigyes Izabella utcai bérházait, amelyek kapcsán Spiegel manifesztumszerűen írásba is foglalta, hogy a modern építészet útja a síkfelületek dekorációja felé tart.¹⁸ (Márkus és Spiegel a későbbiekben egyébként többször dolgoztak együtt.)

Úgy látszik, a homlokzat újszerűségét a kortársak csak utólag értékelték, a korabeli sajtóban nincs visszhangja az épületnek.¹⁹ Csak Komor Marcell méltatta Márkus 1913-ban megjelent nekrológiájában, teleologikusan beillesztve az elsősorban Komor számára fontos magyar stílustörékvések történetébe: „A stíluskereső évek, amelyeket egész Európa esztétikája közös kátéba foglalt össze, mind megjelölhetők [Márkus korai] munkáin. Példa gyanánt az Óvoda-utca 19. számú bérházát említjük, amely nem adja ugyan a bérházprobléma új megoldását, formailag a történelmi stílusokban tervezett bérházaktól való teljes elszakadás. Ebben a radikális eltávo-

¹⁶ BFL XV. 17. d. 329 – 25754.

¹⁷ Wagner, 2012: 161.

¹⁸ Spiegel, 1897: 58–66.

¹⁹ Az építési engedélyekről rendszeresen tájékoztató Építő Ipar című szaklap kivételével, azonban ez is csak néhány adatot közölt, s beszámolt a jóváhagyásra javasolt tervek útvonalától a Fővárosi Közmunkák Tanácsától a székesfővárosi tanács magánépítési albizottságáig és vissza. Építő Ipar, 22. évf. 28. sz. 1898. július 13. 185. Építő Ipar, 22. évf. 43. sz. 1898. október 26. 274. Építő Ipar, 23. évf. 22. sz. 1899. június 1. 169.

lódásban s az anyagszerűség elvének szigorú keresztülvitelében odáig megy, hogy a homlokzat, amely olcsó és egyszerű malterből van, teljesen sík. Hogy úgy mondjuk: a párkány és a pillér ellen indított hadjárat eredménye és szenvedélyes illusztrációja ez a ház, amely Márkus Géának első ilyfajta műve s amelynek sűrű lombozattal díszített homlokzata a Ver Sacrum – már rég lejárt, egykor azonban leghevesebben küzdő – folyóiratot juttatja eszünkbe. Általában ekkori művei a modern bécsiesség jegyét viselik magukon, viszont Márkus Géa fejlődésében ez csak természetesen átmenet. Ez mind állomás, amit szerencsésen otthagyt.”²⁰

A tervlap lombozatos mintájával a Bécsben 1898–1903 között megjelent folyóirat, a Ver Sacrum növényi ikonográfiája valóban szoros formai kapcsolatot mutat, s talán a megújulás szecessziós programját kifejező eszmei kapcsolatra utal. Az mindenestre feltűnő a Komor által írt nekrológban, ahogyan az építész a – Spiegel által is hangsúlyozott – anyagszerűséget méltatja: ebben az esetben ez a díszítményeket nem imitáló, hanem önmagát a maga egyszerűségében és síkszerűségében vállaló vakolatot jelenti. (Nem ismert, hogy Spiegel Izabella utcai épületeihez hasonlóan festéssel is rendelkezett-e ez a díszítés). A nemesvakolat önálló esztétikai jogainak kivívása a Márkussal 1904-től több közös munkát jegyző Komor és Jakab-iroda munkáit, de Lechner Ödön 1900 utáni munkáit egyébként ugyanúgy jellemzi, mint a kezdetben a bécsi Otto Wagner hatása alatt álló testvérpár, Vágó József²¹ és Vágó László²² munkásságát. A bécsi szecesszió esztétikai elveinek szorosabb befogadására azonban, jóllehet azok nem csak az anyagszerűségekre vonatkoztak, a magyar építészetben a Kármán Aladár–Ullmann Gyula tervező páros, majd a Vágó fivérek munkásságán kívül nem sok nyoma van. Márkus „útkeresése” ezek többségét időben évekkal megelőzi és mindenki másnál korábban, a Kármán–Ullmann-párossal párhuzamosan „importálja” a bécsi szecessziót.²³ E tekintetben mindenképp jelzésértékű, hogy az új tapasztalatokat a saját maga számára kiszemelt és megszerzett telken érvényesítette.

A fentieket azonban árnyalja, hogy az új esztétikai elveket hirdető épület végül sohasem került tervezője tulajdonába. A telekkönyvi iratok szerint Márkus 1898-ban vette meg a korábban az Ocker család tulajdonában lévő telket. Az erről szóló közjegyzői okirat 1898. június 14-én kelt. Az építési fedezetet édesapjától, Márkus Ignácól kölcsönözte, akinek a javára 1898. november 28-án vezették be a telek eladására vonatkozó korlátozást: míg a kölcsönt nem fizette vissza, addig Márkus Géa nem adhatta el és nem terhelhette meg az épületet. (A telekkönyvi betét teherlapjára

²⁰ Komor, 1913: 11.

²¹ Vágó József (1877–1947) építészmérnök, testvérével, Lászlóval olyan jelentős épületek tervezője, mint a Gutenberg-otthon, vagy a Gresham-palota és az Árkád Bazár.

²² Vágó László (1875–1933), ld. fent

²³ A Kármán és Ullmann építészpárosról e vonatkozásban lásd: Moravánszky, 1998: 112–113. Pálinskás, 2015: 352–385.

ugyanis rájegyezték időközben, július 2-án, hogy a Magyar Agrár és Járadék Bank Rt. javára zálogjog kebelezetett be 100 000 forint kölcsöntőke és kamatai erejéig; november 7-én pedig újabb 6000 Ft tőke erejéig jegyezték a telekre zálogjogot Friedmann Ignác nevére.) A Márkus Ignác részére szóló korlátozást 1899. február 29-én törölték. Ez vagy a kölcsön visszafizetésére, vagy másfajta pénzügyi megoldásra utal. Rajta maradt azonban az 1898. június 24-én rögzített 34 000 Ft-os zálogjog Jelinek Bernát és Jelinek Frigyes javára, 1899. február 1-én további 5000 Ft értékig Deutsch Lajos részére jegyezték be rá zálogjogot, maga a főváros pedig 71,13 Ft csatorna-építési tartozást és 269,30 Ft kövezési díjat követelt. Ezek után nem meglepő, hogy az 1899. május 31-én kelt csereszerződés alapján Porzsolt Ernő lett az épülő ház új tulajdonosa.²⁴ Az új, szecessziós homlokzatra még Márkus maga kért építési engedélyt, de a tervet a tanács csak június 22-én hagyta jóvá. Ekkor az ingatlan már rég nem az ő tulajdona volt. Hogy az új tulajdonosnak mennyi beleszólása volt az építészeti kialakításba, vagy mennyi öröme telt az újszerű homlokzatban, nem derül ki.

Márkus Géza telkei és a Péterfy Sándor utcai építkezés

Ebben az időben Márkus egyszerre több telket is birtokolt, ami kockázatvállaló magatartásra enged következtetni. 1896-ban elárverezték a VI. kerületi Csángó utca 6. sz. ingatlanát,²⁵ 1898-ban pedig a VII. kerületi Külső Kerepesi út 28. sz. alatti telkét is.²⁶ A Péterfy Sándor utcai bérház adásvétele is ebbe a sorba illik. A Budapesti Hírlapban rendszeresen megjelenő ingatlanforgalmi híradások alapján Márkus Óvoda utca 19. sz. alatti háza 30 000 forintért szállt Porzsolt Ernőre,²⁷ míg Porzsolt vízivárosi, a Hunfalvy és a Szabó Ilonka utca között fekvő telke 10 000 Ft-ért Márkus Gézára szállt.²⁸ Ugyanez a telek néhány évvel később 10 000 koronáért visszaszállt ismét Porzsolt Ernőre.²⁹ Egy ehhez hasonló másik tranzakcióra is sor került: 1899-ben Schuller Miksa és társai VII. kerületi Damjanich utca 4261/a hrsz. alatti háza 36 625 forintért Márkus Gézára szállt,³⁰ Márkus Peterdy utca 36. sz. háza viszont 1906-ban 180 000 koronáért Schuller Miksára és nejére.³¹

Márkus telkei közül további kettő lehet közelebbről érdekes a Péterfy Sándor utcai építkezés szempontjából.

²⁴ BFL XV. 37. c. tbsz. 13194, hrsz. 33113

²⁵ Budapesti Hírlap, 1896. november 14. 14.

²⁶ Budapesti Hírlap, 1898. október 16. 30.

²⁷ Ingatlanok forgalma a fővárosban. Budapesti Hírlap, 1899. július 2. 10.

²⁸ Ingatlanok forgalma a fővárosban. Budapesti Hírlap, 1899. július 30. 27.

²⁹ Ingatlan-forgalom a fővárosban. Budapesti Hírlap, 1902. március 16. 13.

³⁰ Ingatlanok forgalma a fővárosban. Budapesti Hírlap, 1899. május 7. 10.

³¹ Ingatlan-forgalom a fővárosban. Budapesti Hírlap, 1906. május 13. 34.

A XIV. kerületi Thököly út 80. (32699-es helyrajzi számú) telket 1898. szeptember 16-án vette meg 34 000 Ft-ért. 1900-ban erre a telekre Deutsch Lipót jogát jegyezték be, az ő engedélye nélkül sem megterhelni, sem eladni nem lehetett. Ezt a korlátozást nem sokkal később, március 27-én törölték. A telekre Márkus tulajdonlása idején jegyezték be zálogjogot Spiegel Adolf javára, akinek e joga miatt 1899-ben a Márkussal szemben követeléssel fellépő Jelinekék javára már nem lehetett bejegyezni újabb terhet. 1902-ben az ingatlant elárverezték, a Pesti Hazai Első Takarékpénztár Egyesület vette meg 40 000 koronáért.³² Elképzelhető, hogy a telekre szintén Márkus tervei szerint került épület, azonban a tervek nem maradtak fenn.

Azt sem lehet bizonyítani, hogy a 33879-es helyrajzi számú, VII. kerületi Almássy tér 17. szám alatti ingatlan lett volna a cseretelek, mindenesetre Márkust ehhez a telekhez is fűzte ekkor érdekeltség. Az Almássy térre ugyanis már 1899-ben megtervezte azt a bérházat – ugyancsak a maga részére –, amelynek engedélyezési rajzait 1899. május 31-én bélyegezte felül a székesfővárosi iktatóhivatal.³³ (3. kép) Ezt a telket Márkus 1899. április 29-én vette meg. Május 2-án Deutsch Lajos részére korlátozást jegyezték be, amely szerint az ő engedélye nélkül nem adható el. 1901. június 21-én azonban elárverezték és november 27-én a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank vásárolta meg 133 500 koronáért.³⁴ Márkus terve tehát itt sem valósult meg. A ma is álló épület, amely alaprajzában és tengelykiosztásában egyébként követi a Márkus által megfogalmazott beépítési elképzelést, 1902-ben Mellinger Artúr terve szerint épült fel.³⁵

Figyelemre méltó, hogy Márkus 1897–1899-ben számos építkezést vállalt, 1900–1901-ben azonban szinte semmit.³⁶ A pénzügyi bajokból feltehetőleg egy Kecskemét városától kapott megbízás húzta ki, ez lett a Cifrapalota néven ismert városi bérház és Kereskedelmi Kaszinó épülete (Rákóczi út 1., 1902–1903), amely megbízást minden valószínűség szerint Kada Elek³⁷ polgármesterrel való személyes ismeretségének köszönhette.³⁸

³² BFL XV. 37. c. tbsz. 2896, hrsz. 32699

³³ BFL XV. 17. d. 329 – 33869, fol. 1–6.

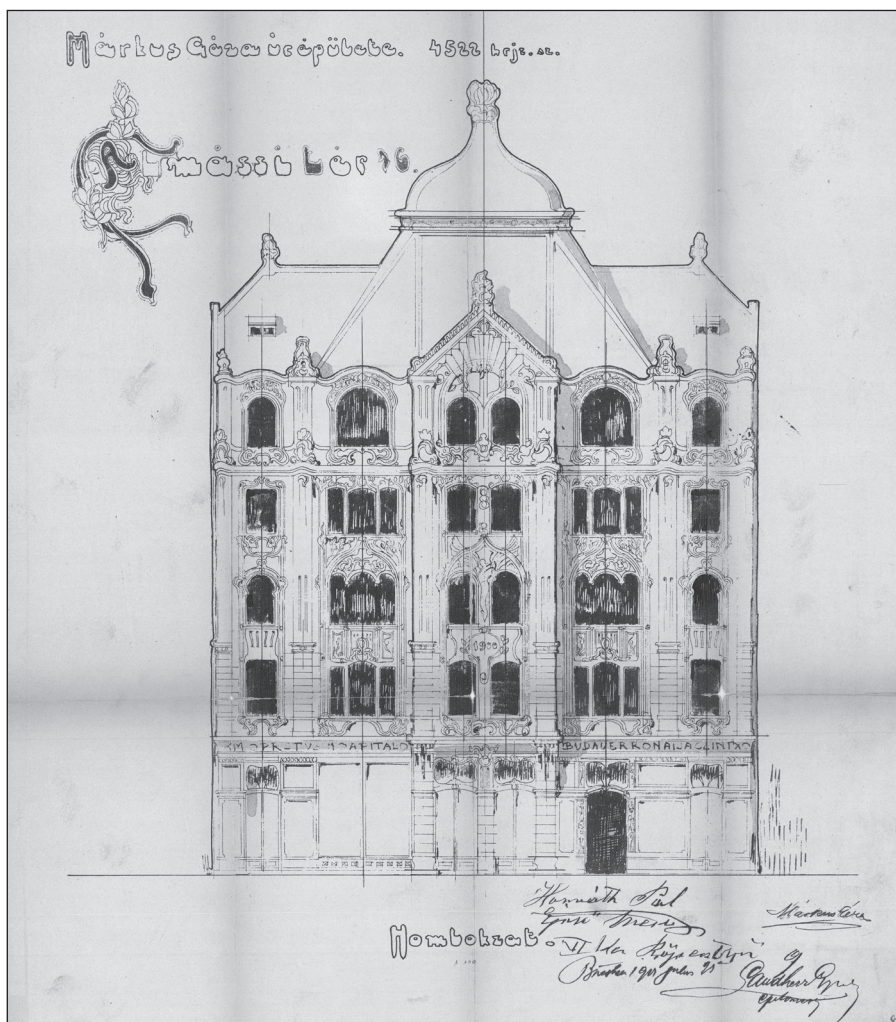
³⁴ BFL XV. 37. c. tbsz. 4560, hrsz. 33879

³⁵ BFL XV. 17. d. 329 – 33879, fol. 8–18.

³⁶ Az Építő Ipar című szaklap alapján 1897–1899-ben öt építkezést vállalt, az Építési ügyosztályok tervanyaga alapján további négy építkezést, legközelebb azonban csak 1902-ben tervezett olyan épületet, amelynek megvalósulását megbízás biztosította. Ezeket felül számos tervpályázaton indult, illetve ideáltervet készített. Márkusnak a kutatás jelen állás szerint az építészeti és szobrászati alkotásokat tekintve mintegy 72 tételes, a grafikákat, újságcikkeket, díszletterveket, operett-szövegkönyveket, tárgyterveket nézve további 58 tételes oeuvre-katalógusával külön tanulmányban tervezem foglalkozni.

³⁷ Kada Elek (1852–1913), ügyvéd, Kecskemét város polgármestere volt 1897 és 1913 között.

³⁸ Simon, 1983: 55–59.

3. Márkus Géza harmadik, saját bérházának (Budapest, VII. Almásy tér 17,) engedélyezési terve, 1899. (BFL XV. 17. d. 329 – 33876, fol. 6.)

A Péterfy Sándor utcai építkezés és Márkus kapcsolata azonban még korántsem ért véget. 1901-ben eljárás indult ellene „gondatlanságból okozott súlyos testi sértés” miatt. A Budapesti Királyi Büntetőtörvényszék 1901. május 20-án kelt átiratában kereste meg a székesfővárosi mérnöki hivatalt. Az eredeti tervek mellett a „recontra” – azaz az „azért is” megépített, az FKT által jóvá nem hagyott – boltozatot engedélyező okiratot is bekérték. Ez, valamint a további tény, hogy nemcsak az ismeretlen szerepű Stern József, hanem az egykori telektulajdonos és tervező, Márkus is a bűnügy nevezettje volt, arra enged következtetni, hogy az épület gondatlan kivitelezése,

netalán tervezése balesetet okozott. A székesfővárosi tanács 1901. július 8-án tizenhárom tervrajzot és két iratot küldött meg a törvényszéknek, amelyeket az 1901. december 30-án küldött vissza.³⁹ A büntető törvényszék iratai ebből az időszakból nem maradtak fenn, így nem tudható, hogyan zárult az ügy.

Összegzés

Az építészettörténeti kutatás számára mindebből annyi a lényeges, hogy Márkus 1899-ben a bécsi szecesszió hatása alá került, s ez teljesen átalakította az építész formakincsét. Más, 1899 előtt tervezett épületei, így például a Lipótvárosi Kaszinó tánctermének díszítései,⁴⁰ Szécsi Kálmán bérháza,⁴¹ vagy a Farkas és Faragó cég lakatosműhelye⁴² és saját első bérháza (Peterdy utca 36.) neobarokkosan túldíszített, historizáló elemekkel dolgozó művek. A váltást mutatja az *Új idők* című lap 1899. július 30-i számában megjelent ideálterve⁴³ a Petőfi-házról, amely egyértelműen a Joseph Maria Olbrich tervezte bécsi Secession 1898-ra kész kiállítási épületének transzponálása. (4. kép) Ez Márkus első ismert, nyomtatásban megjelent grafikája, amelyet még sok, a nemzetközi, ostorcsapásos irányvonalat követő rajz fog követni, főként az 1902-ben indult *Művészet* című lapban. A Petőfi-ház ideáltervét ismerető újságcikkben valóban megjegyezték, hogy „magyarság kevés van a tervben”.⁴⁴ A rajz kísérleti jellegét maga Márkus is elismerte, a már ekkor elvárt kritériumnak, a „magyarosnak” pedig később, a kecskeméti Cifrapalota épületével tett eleget.

³⁹ BFL IV. 1407. b. 831/1901-III

⁴⁰ Budapest, V. Zrínyi utca 5. – Nádor utca 10. (1894–1897)

⁴¹ Budapest, XIII. Lehel utca 33. (1897)

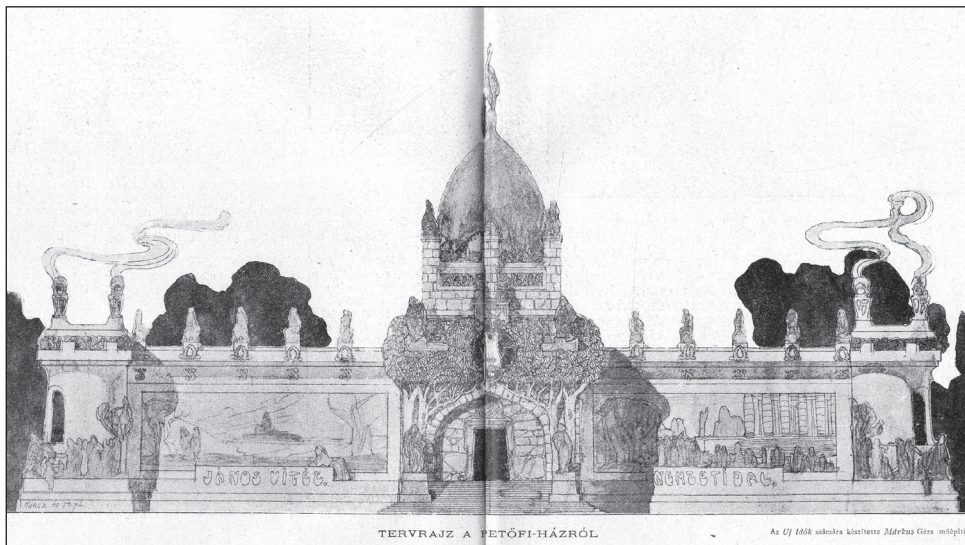
⁴² Lebontva, a telek mai címe: Budapest, XIII. Jász utca 33. (1897)

⁴³ *Új Idők*, 5. évf. 31. sz. 1899. július 30. 96–97.

⁴⁴ A Petőfi-ház ideáltervéről ezt írta az *Új Idők*: „Milyen legyen a Petőfi-ház? Jókai, aki ebben a kérdésben bizonyára a legkompetensebb: múzeumról lévén szó, görög stílusú épületre gondolt. Bizonyos is, hogy minden világra szóló stílusok között ez a legnemesebb és ezért legjobban illik ahhoz, aki minden költők között a legnobilisabb és legegyszerűbb volt. Ámde magyarsága mindennél előbbre való és éppen ezért főként már is megnyerték annak az eszmének, hogy az új templom lehetőleg magyar stílusú legyen. Tudniillik, ha építészaink meg tudják csinálni. Talán Lechner, ha még nem fáradt bele a copffal való nehéz és költséges küzdelmeibe. / Egyébként minden előleges szóbeli vita helyett az *Új Idők* megkért egy fiatal és zseniális építész, Márkus Gézát, hogy készítsen – ha bár futólagos – tervet is: milyennek képzel és szeretné ő a Petőfi-múzeumot? Művészetünk képzeletének érdekes szülöttét íme közreadjuk. Nem mondhatnók, hogy bennünket teljesen kielégít, de tudjuk, hogy őt sem, a maga munkáját ezúttal Márkus Géza is kísérletnek tekinti csupán és bizonyára vannak új eszméi, ha egy végleges terv készítésére lesz szükség. A mi véleményünk szerint a projektum így is becses, silhouettje határozottan szép és stílusának szecesszionizmusa, a középső tornyot eltekintve, nemes, tiszta, sőt sokban új is. Különösen jó gondolat a nagy relief-mezők alkalmazása és az urnák ötletes díszítése. Sajna, hogy magyarság kevés van a tervben, pedig – ismételjük – ez a fődolog. Hitünk szerint Petőfi házának éppen magyarságával kell kiválnia e kozmopolita Budapesten.” Petőfi háza. *Új Idők*, 1899. július 30. 114.

Utóbbi épület ornamentikája finoman elegyíti a nemzetközi példákat a hímzésmin-tákra támaszkodó, népművészeti eredetű motívumokkal. De a homlokzat fő díszí-tőelemévé emelt, vakolatba húzott inda bármilyen meglepő is, még ennél a magyar szecesszió iskolapéldájánál számító házon is a Secession épületére, pontosabban an-nak egyik beugró oldalhomlokzati részén látható motívumra vezethető vissza.

Ha Komor Marcell nekrológjának értelmében – amely csak egyfajta szempont-ból, ráadásul visszamenőlegesen értékelte a rövid pályáívet – Márkus el is távolodott a bécsi irány követésétől 1902 táján, a motívumok használatának Bécsbe visszave-zethető módja még jó darabig meghatározó. A babérlombos, növényi ornamentika, amely a Secession épületen a művészetkultusz antikizáló, nemzetközi szimbólu-mának tekinthető,⁴⁵ még egy 1903-ban tervezett művén is fellelhető. A kecske-méti Balatoni Farkas család kriptájának első tervén⁴⁶ facsometék és rózsák láthatók a kriptá lejárati ajtaján, ahogy hasonló lombozat tűnik fel a Petőfi-ház ideáltervén és a Péterfy Sándor utcai bérházon. A Cifrapalota, továbbá a budapesti Király Színház (1903) épületén látható, síkfelületet kitöltő ornamentális betétei tanúskodnak arról, hogy a Petőfi-ház ideáltervén is határozottan érvényesülő inspirációt Márkus oly mértékig elegyítette az írásban talán hangosabban követelt magyaros stílus követel-ményével,⁴⁷ hogy a bécsies részletek észrevétlenek maradhattak.

4. Márkus Géza ideálterve a Petőfi-házhoz (Új Idők, 1899. július 30. 96–97.)

⁴⁵ A babérlombos ikonográfiáról közép-európai összefüggésben lásd: Moravánszky, 1998: 116–120. Veress, 2015: 99–117.

⁴⁶ MNL BKML XV. 15. a. 11. tétel

⁴⁷ Márkus, 1900a. Márkus, 1900b. Márkus, 1902a, Márkus, 1902b.

A feledésbe merüléshez persze hozzájárulhatott az is, hogy feltehetően 1945 után a Péterfy Sándor utcai épület homlokzatát mentesítették a díszítésektől, új kaput, osztóparkányokat és erkélyeket létesítettek, jellegtelenné változtatva így Budapest egyik első szecessziós épületét.⁴⁸ Addigra azonban Márkus életműve is feledésbe merült. Az 1912-ben, még a mesterének tekintett Lechnernél is korábban elhunyt építész nevét csak a szecesszió iskolapéldájának tekintett Cifrapalota őrizte meg – különböző előjelű ítéletekkel terhelve. Ezek az előjelek ma talán inkább a pozitív irányba mutatnak, ami segíti a történeti összefüggések felismerését és értelmezését. Ehhez a munkához megkerülhetetlen forrásbázis az Építési ügyosztályok tervanyaga a BFL-ben, amely 7395 kisdoboz (887,4 ifm) terjedelmű. A fentiekben bemutatott két tervlap alig egymilliomod része tehát a teljes anyagnak, amelyben van bőven felfedezni (és rendezni) való.

Források és szakirodalom⁴⁹

BFL = Budapest Főváros Levéltára

IV. 1407. b. = IV. 1407. b. Budapest Székesfőváros Tanácsának iratai (1873–1930).
Tanácsi Ügyosztályok Központi Irrattára (1873–1929).

XV. 17. d. 329. = XV. 17. d. 329. Építési ügyosztályok tervtára (1873–2006)

XV. 37. c. = XV. 37. c. Telekkönyvi és ingatlan-nyilvántartási iratok gyűjteménye (1854–1998). Pesti telekkönyvi betétek (1878–1926).

XXIII. 207. e. = XXIII. 207. e. Budapest VII. Kerületi Tanács iratai (1950–1990).

Műszaki Osztály (1950–1971: Építési és Közlekedési Osztály) iratai (1950–1990)

MNL BKML = Magyar Nemzeti Levéltára Bács-Kiskun Megyei Levéltára

XV. 15. a. = XV. 15. a. Tervrajzok gyűjteménye (1741–1999). Kecskeméti tervrajzok gyűjteménye (1835–1999)

Budapesti lakcímjegyzék (1896–1912) számai

Budapesti Hírlap (1896–1906) lapszámai

Déry, 2006 = Déry Attila: Terézváros – Erzsébetváros. VI. – VII. kerület (Budapest építészeti topográfia, 3). Bp., 2006.

Építő Ipar (1898–1899) lapszámai

Komor, 1913 = [Komor Marcell]: Márkus Géza. Művészet, 1913. 1. sz. 10–14.

⁴⁸ Az épületnek a források szerint csak a tetőzete sérült meg a második világháború alatt. Az 1950-es évek elején folyamatosak voltak az 1946-ban megkezdett lakásrenoválások. A VII. kerületi Tanács VB műszaki osztályának iratai között (BFL XXIII.207.e.) nem maradt fenn arra utaló forrás, hogy az épület pontosan mikor nyerte el mai kinézetét.

⁴⁹ A lakcímjegyzékek, valamint a napilapokban – név nélkül – megjelent tudósítások konkrét adatait az előfordulás helyén lábjegyzetben adjuk meg.

- Márkus, 1900a = Márkus Géza: Magyar építőművészet. Új Magyar Szemle, 1900/3, 8. sz. 275–281.
- Márkus, 1900b = Márkus Géza: Magyar stílus. Budapesti Hírlap, 1900. július 12. 8.
- Márkus, 1902a = Márkus Géza: Harc a magyar stílus ellen. A képzőművészeti tanács mai üléséből. Magyar Hírlap, 1902. május 24. 4.
- Márkus, 1902b = Márkus Géza: A repedező Budapest. Magyar Szó, 1902. szeptember 28. 3–4.
- Moravánszky, 1998 = Moravánszky Ákos: Versengő látomások. Esztétikai újítás és társadalmi program az Osztrák–Magyar Monarchia építészetében. Bp., 1998.
- Pálincás, 2015 = Pálincás Szilvia: Kármán Géza Aladár (1871–1939) és erényi Ullmann Gyula (1872–1926): a bécsi szecesszió legkiválóbb hazai képviselői. Építőművészek Ybl és Lechner korában. Szerk.: Rozsnyai József. Bp., 2015. 352–385.
- Simon, 1983 = Simon Magdolna: A Cifrapalota. Forrás, 1983. 15. évf. 9. sz. 55–59.
- Spiegel, 1897 = Spiegel Frigyes: Modern díszítő művészet az építészetben. Magyar Iparművészet, 1897. 1. évf. 2. sz. 58–66.
- Új Idők (1899)
- Valló, 2013 = Valló Judit: Képzelt Csikágó. Bp., 2013.
- Veress, 2015 = Veress, Dániel: Exhibition Halls of National Modern Art Associations in Habsburg Central Europe. A Comparative Case Study on Buildings in Vienna, Prague, Cracow and Budapest. Admired As Well As Overlooked Beauty. Szerk.: Zuzána Ragulová – Jan Galeta. Brno, 2015. 99–117.
- Wagner, 2012 = Wagner, Otto: Írások, tervek, épületek. Szerk. és bev.: Kerékgyártó Béla. Bp., 2012.

Szlabey Dorottya

Az írás megmarad?

A tintamarás jelensége és restaurálásának módja

A tinta írásra és jelölésre alkalmas színes folyadék, ami tartós képet ad az írófelületen. Fontos követelmény, hogy a mindenkor használt íróeszközzel könnyen felvihető legyen, ne sűrűsödjön be használat közben, kontrasztos képet adjon és időben megszáradjon, illetve hogy használat közben ne maszatolódjon el. Az író tinták történetében több korszak különböztethető meg, de van egy tintaféle, amelynek használata biztosan több évszázadot ölel fel. Az írásra és rajzolásra is egyaránt kedvelt íróanyag a természetben előforduló alkotóelemekből készült. Mivel is írtak a korai időktől? A tannin és a vas reakciója során keletkező fekete szín megfigyeléséről már Gaius Plinius Secundus (Kr.u. 23–79) beszámolt egy írásában, a csersav tartamú tinta készítésének első pontos receptjét pedig Theophilus Presbyter (Kr.u. 11–12. század) *Schedula diversarum artium* című könyvében olvashatjuk. A legkedveltebb és leghosszabb ideig használt tintaféle a gubacs-, majd 18–19. századtól ismert nevén vas-gallusz tinta volt. Elnevezése akkortól változott, amikor vegyületeit már a természettudomány fejlődésével vegyszeti úton is szét tudták választani.

A tinta alkotóelemei

A gubacstintához a tannint egy csersav tartalmú növényi részből – többnyire a tölgyfa levelén vagy más sejtszaporulatra képes részén gubacsdarázs szúrása nyomán létrejött gubacsból vagy ennek más növényi részekkel való keverékéből, például égerfa terméséből, fenyőkéregből, cserszömörce leveléből – nyerték. Az alapanyaghoz vas tartalmú anyagokat, mint vashulladékot, ásványi fém-szulfátot (vitriol), kötőanyagként pedig arabgumit, vagyis növényi mézgát és vizet keverték. A gubacsban a darázs lárvája fejlődik, a gubacs színe a rovar kirepülése után zöldes feketésből világosabb, barnás, sárgás színűvé változik. Ennek a sajátos buroknak nagy a cser- és galluszsavtartalma. A darázs hőmérsékleti tűrésszélessége folytán Európában inkább a Földközi-tenger keleti partvidékén volt gyakori, emiatt itt keletkeztek a legnagyobb cser- és galluszsavtartalommal bíró gubacsok.

A galluszsav egyike a legelterjedtebb növényi savaknak, a már leírt növényi részeken kívül a fermentált teában is megtalálható. Iparilag csersavból állítják elő. A csersav viszont kémiaiilag nem sav, hanem észter, vagyis a galluszsavnak a szőlőcukor molekulával vízkilépés közben alkotott észtere. Halványsárga vagy barnás por,

amely vízben, alkoholban és glicerinben jól oldódik. Vas-sókkal különböző színt ad, amit a vas-só vegyületen belüli vegyértéke határoz meg: vas(II)-sókkal barna, vas(III)-sókkal fekete vegyületet ad, ezek a tannátok.

A tinta készítése

Theophilus Presbyter leírásában¹ egy tövises fából történt tintakészítéssel ismerkedhetünk meg. A tövises fa (*Ligna Spinarum*) kérge sok csersavat tartalmaz, ágait tavasszal, a levelek kibomlása előtt vágják le. A levágott ágakat nyalábba kötve árnyékban szárították, majd a kérget lehántották és vízzel töltött hordóban nyolc napig állni hagyták, míg az összes nedv kiázott. Ezt a nedvet sűrítették be főzéssel, míg fekete nem lett. Mennyiségben egy harmadrész bort öntöttek hozzá, és tovább főzték, míg a teteje bőrsődni kezdett, majd állni hagyták és pergamenzsákokba töltve napon kiszárították. A száraz anyagot porrá törve tudták tárolni, használat előtt borral és atramentummal² keverték el miközben melegítették. A tinta előállítása igen időigényes munka volt, és az anyagok milyensége, a műveletek pontossága és az arányok nagyban befolyásolták a minőséget.

A gyártott tinta előtti időkből számtalan recept maradt fenn, amelyekben az alapanyagok előkészítése és aránya, az adalékanyagok jellege és mennyisége eltér egymástól. Ezek a tinta színét, állagát mind befolyásolták. Minőségben meghatározó a gubacs begyűjtésének időpontja, mert a növekedés, fásulás során változik annak csersavtartalma. Hasonlóan a fent leírtakhoz a használt gubacsot, esetleg kérget, levelet összetörték és vízben áztatták. A bor vagy ecet mellett azonban vastartalmú anyagot, többnyire fém-szulfátot (vitriol) is adtak az elegyhez. A vitriol különböző neveken szerepel a receptekben aszerint, hogy a vason kívül milyen más fémeket tartalmaz. A leggyakoribb a réz, amely ha jelen van, a vas-szulfát zöld színét kékre változtatja. Más fémek más-más árnyalatot adnak a vitriolnak és ezáltal a tintának is. A régi recepteken nehéz kiigazodni, mivel a vas- és réz-szulfátot nem különböztették meg, illetve a kettő elegyét is vitriolnak nevezték. Ahhoz, hogy a tinta az írófelülethez jól tapadjon, úgynevezett kötőanyagot adtak hozzá, amely általában arabgumi volt. Ez az akácia³ fa kérgéből nyert növényi nedv, vagyis mézga. A korai időkben a Földközi-tenger keleti és Afrika északi partvidékéről kereskedtek vele. A gyümölcsfák sebnedve is hasonló, amely a kérgen kívül cseppek formájában kristályosodik ki, színe az aranysárgától sötétvörösig változhat a fa fajtájától függően. Európában elsősorban a csonthéjas gyümölcsök fájának nedvét használták tintakészítésnél. Az alkalmazott mézgák, így az arabgumi is vízben oldódó poliszacharid,⁴ ennek

¹ Theophilus Presbyter, 1986: 51–52.

² Fekete folyadék vagy festék, ebben az esetben gyantás fenyőből készült finom korom.

³ Akácia fa (*Acacia*): nem akác, hanem a mimózaformák alcsaládjába való nemzetség tagja.

⁴ Hosszú láncmolekula, amely több száz ezer cukormolekulából épül fel.

feladata a tinta kis szemcséinek oldószerben, vagyis ebben az esetben vízben lebegve tartása, majd az írófelülethez rögzítése. Sűrítőanyagként biztosítja, hogy a tinta írásra használható legyen, ne fusson szét a papíron. Már a korai időktől kevertek egyedi adalékanyagokat is a tintához, hogy jobban kötődjön az írófelülethez, például mézet vagy cukrot. A fényességét timsó hozzáadásával ajánlották növelni. A timsó (kálium-alumínium-szulfát) természetben előforduló, általában fémekkel szennyezett ásvány, amihez bányászat útján jutottak. Georgius Agricola *De re metallica* (1556) című műve részletesen ismerteti a timsó tisztításának módjait, ami a szennyezettség gyakoriságára utal.

A tinta színe kémiai reakció során jön létre, amikor a galluszsav, illetve gallotanin-sav és a vas-szulfát reagál egymással. Először vízzoldható, szintelen vas(II)-gallát keletkezik, amely könnyen oxidálódik levegő hatására feketés-lilás vízzoldhatatlan vas(III)-pirogalláttá. A keletkezett vegyület kicsapódik az oldatból és feketés üledékként leülepszik az edény aljára. Amikor friss tintával írtak, akkor a sárgásbarna tinta mélyen beleivódott a papír rostjaiba, és a papírban sötétedett a teljes száradásig. Ha már oxidálódott tintát használtak, akkor festékszerűen fekete részecskék kerültek a papírra, amelyeket a kötőanyag – arabgumi vagy más mézga – rögzített a papír felületéhez. Ebben az esetben sérülékenyebb lett az íráskép. (1. kép)

A pergamen felülete zártabb, mint a papíré, ezért a tinta nem tud beszívódni a rostok közé, és a felületről annak mozgatása vagy a környezeti hatások okozta mikromozgások miatt könnyebben kopik, lepereg. Ha a tinta színét nem találták elég sötétnek, korommal vagy brazilfa kérgéből nyert anyaggal módosították. A korom eredetétől függően bizonyos mennyiségű kátrányt is tartalmaz, színe sötétbarnától feketéig terjed. És mivel a korom vízben nem oldódik, csak lebeg a tintában, ezért íráskor csak a felülethez kötődik, emiatt könnyen ledörzsölődhet.

A csersavas tintával egy időben hasonló színű, de nem csersavas tintákat is használtak, elsősorban rajzolás céljára. A bisztert gyanták égetésével a füstből nyerték, színe alig különböztethető meg a régi vas-gallusz tintáétól. A szépia a tintahal által kibocsátott sötét festékanyag ezerszeres hígítású oldata. Színe sötétebb barna, mint a biszteré, és kevésbé érzékeny a fényre. Ennek ellenére a tintarajzok mint színes anyagok, a látható fény és különösen UV sugárzás hatására lassan, de fakulnak. Amint látjuk a sötétbarna, feketés tinták színét befolyásolja a készítés technológiája, a használat módja, valamint a lebomlási folyamatok és a környezeti hatások, ezért első ránézésre nem lehet biztosan megállapítani egy tintáról, hogy gubacstinta, vas-gallusz vagy kevert tinta; rajzok esetében még biszter vagy szépia is lehet. A régi gubacstinták többsége savas, valamint főlegben vasat és többnyire rezet is tartalmaznak. Ezeket a tintákat nem vegyileg tiszta anyagokból készítették, hiányoztak hozzá a mai természettudományos és technológiai ismeretek. Az első tintagyárat a 18. század elején hozták létre Angliában, ahol már a kor vegyészeti fejlesztéseit alkalmazták.

Csersav tartalmú 19. századi tinták

Egy 19. századi tintarecept a következő figyelmeztetéssel kezdődik: „Mennél több gálicot⁵ teszünk a gubacshoz, annál feketébb lesz a tinta. Csakhogy a feketesége nem tartós, és később sárgássá válik. Ha kevesebb gálicot teszünk hozzá, akkor kezdetben halvány, de később annál tartósabban fekete lesz.”⁶ A régi vas-gallusz és galluszsavas tinták kedvezőtlen tulajdonsága, hogy a vasvegyület apró szemcsékben lebeg a folyadékban, emiatt minősége nem állandó. Ez volt az egyik ok, amiért a 19. században igyekeztek olyan tintát készíteni, amelyben a vasvegyület oldott állapotban van. A tintagyártásban új fordulatot hozott az August Leonhardi által 1856-ban feltalált alizarin tinta. A tinta csak kezdetben tartalmazta a festőbuzér nevű festőnövényből kinyert alizarint, de a névhasználat megmaradt. A csersavat is tartalmazó alizarin tintában a vasvegyület savval, például ecettel oldott formában volt jelen, vagyis nem lebegő szemcsékként. Ezáltal hígabb tintát kaptak, ami lassan feketedett csak meg, ezért színezőanyagot keverték hozzá, festőbuzér indigóval kevert kivonatát. A vasvegyület (vas(II)-tannát) savfelesleggel oldatban tartása azonban erőteljes savas hatással járt, ami viszonylag rövid időn belül a tintamarás tüneteit mutatta. A tinta divatossága miatt sok kézirat – többek között Victor Hugo tintarajzainak is – pusztulását okozta. Szintén 1856-ban fedezték fel az anilin színezékeket, amelyek hosszabb távon gyökeres változást hoztak a tinta előállításában. Fontos követelmény volt, hogy az írott szöveg már az írás alkalmával jól látható legyen, ne csak néhány hét múlva a vas-sók kialakulásával jelenjen meg a végleges tónus. A vas-gallusz tinta esetében ezt színezőanyagokkal vagy kismértékű előoxidálással oldották meg. Az oxidációt kis mennyiségű sav adagolásával segítették elő, így a tintával írt szöveg azonnal végleges színárnyalatban látszott. A plusz sav jelenléte különösen a savas gyártású papír időszakában, rövid időn belül komoly veszélyt jelentett. A „kék-fekete” néven ismert tinta anilin színezékkel kevert vas-gallusz tinta volt, amellyel simított felületű, enyvezett 19. századi papírra szépen lehetett írni. Neve arra utal, hogy a kezdeti kék színe feketére változott. Az írás tartós volt, de a tinta savtartalma korródálta az acéltollat, emellett a modern gépi papíron egy idő után már láthatóvá vált a tintamarás első jele, majd idővel az írás átmaródása. (2. kép) A 19. század végére az anilin tinták új generációja háttérbe szorította a vas-gallusz tartalmú tintákat. A sokféle színű – kék, lila, piros, zöld, barna – anilin tinták általában anionos⁷ színezékek vizes oldatait, viszkozitásuk megfelelt a 19–20. század első fele íróeszközeinek, de fény hatására színük rövid időn belül megváltozik, könnyen fakulnak.

⁵ A gálic szulfát-iont tartalmazó vegyület, ebben az esetben vas-szulfát.

⁶ Városi György kézírata, 1982.

⁷ Negatív töltésű, savas jellegű oldat.

A tintamarás oka, kialakulása

Vas-gallusz tintát Európában egészen az 1950-es évekig gyártottak és használtak. A savtartalom a gyári készítésű tintákban a már említett színbiztosító okból még növekedett is. A vas- és réz-ionok többlete és a savas adalékanyagok együttesen tehetők felelőssé a tintamarás jelenségéért.

Mit is jelent a tintamarás? Két lényeges reakció játszódik le, amelyek végül a papír lebomlásához vezetnek. Az egyik a cellulóz savas hidrolízise, amit a vas-gallusz tinta savassága okoz, mivel kénsav szabadul fel belőle. A másik reakció a cellulóz katalitikus oxidációja, amiért a tintában feleslegben levő szabad vas(II)-ionok felelősek. Ezt a folyamatot sajnos a látható fény és a levegő magasabb páratartalma is felgyorsítja. A károsodás kialakulását régebben négy, manapság hat fokozatra osztják. Az első két fokozatban színoldalról, majd hátoldalról is csak UV fényben való fluoreszkálás mutatja, hogy a folyamat elkezdődött. A harmadik fázisban szabad szemmel úgy tűnik, mintha a híg tinta átitatta volna egy kicsit a papírt. **(3. kép)** A negyedik fázisban már a betűk körül világos kontúrt látunk, amely idővel besötétedik. Az utolsó két fázisban a fluoreszcencia már nem jelenik meg, de repedések jelennek meg a betűk felületén és a kitöredező szövegrészek ki is hullnak a papírból, ezáltal a szöveg egyre nehezebben értelmezhető, különösen, ha mindkét oldalra írtak, így jelentős információvesztés következik be. **(4. kép)** Hogy a károsodás kialakul-e és milyen mértékben, illetve mennyi idő alatt, az több tényezőtől függ. Elsősorban a tinta összetevőinek minőségétől és arányától, de erősen befolyásolja a papír enyvezettsége, gyártástechnológiája és kora is. Fontos a kötőanyag mennyisége, az íráskor felvitt tinta vastagsága és a környezeti tényezők, elsősorban a fény, a hőmérséklet, a légnedvesség mértéke és a légszennyező anyagok. **(5. kép)** Egyes kutatók szerint a vékonyan felvitt tinta kis mennyisége miatt sokszor szemmel még nem látható a károsodás, míg a vastagabb betűvonásoknál már megjelenik. Az enyvezettség mértéke is befolyásoló tényező, míg az erősebben enyvezett papírba a tinta nem tud mélyen beszívódni, ezért korrozív hatása lassabban alakul ki, addig a kevésbé enyvezett papírba mélyebben hatol, és így hamarabb jelentkeznek a tünetek. A tintamarásos dokumentumok többsége ebbe a kategóriába tartozik. Az arabgumi bizonyos védőhatást fejt ki, ezáltal lassítva a folyamatot, mivel a sav a vas-ionok oxidációt erősítő hatásával először a kötőanyagot bontja le és nem a papírt. A leggyakoribbak a szín- és tónusváltozások, a betűknek udvara lesz, majd sötétbarna átnyomódás figyelhető meg a lap túloldalán és a vele érintkező lapon is. Az alkotóelemek egy része szétszivódik a papírban. Kutatások szerint ez főként a kénsav, vagyis a szulfát rész, ami képes átvándorolni a környező papírfelületekbe, és ott savas hidrolízissel a papír anyagát bontani. A hatás különösen erős a 18. századi papíroknál, ahol az enyvezőanyaghoz timsót vegyítettek, illetve a savasodó 19. és 20. századi papírok esetében.

A gubacstinta és vas-gallusz tinta azonosítása

A tintamarás tehát a kezdeti szakaszban UV fényben figyelhető meg, de ez az erős energiájú sugárzás gyorsítja a károsodási folyamatot, ezért gyanú esetén inkább mikroanalitikai vizsgálattal ellenőrizzük a folyamatot. A tinta azonosítása vastartalmának kimutatásával történik. Ehhez olyan vegyületeket használunk, amelyek a vas(III)-ionnal színes úgynevezett csapadékot alkotnak. A kálium ferro-cianid, más néven sárga vérlúgsó vagy a kálium ferri-cianid, a vörös vérlúgsó 1%-os oldatával a vas(III)-ion jellegzetes, úgynevezett berlini kék csapadékot képez. Ammónium- vagy kálium-rodanid híg oldatával vörös színt ad. A vizsgálat kivitelezésekor vagy az írás felületéről kellene úgy lekaparni a vizsgálatához elegendő tintát, hogy az ne veszélyeztesse az információt, vagy a szövegen kellene az azonosítást elvégezni. Ez utóbbi így kezdődik: cseppentsünk az írás egy kis részére 5%-os ecetsavat vagy salétromsavat, amit 1-2 perc múlva itatóssal itassunk fel, majd az itatóspapíron levő nedves foltra cseppentsük az imént leírt reagensok egyikét.

Az írás eredeti formában való megőrzése szempontjából a tinta azonosítása helyett a feleslegben levő, károsodást okozó vas-szulfát vas(II)-ion tartalmának kimutatása a fontos, amit sokkal kíméletesebb módon tudunk elvégezni az erre a célra megfelelő reagenssel átitatott, száraz tesztcsíkkal. A megfelelő minőségű tesztcsík nedvesen nem hagy foltot a vizsgált iraton. Az azonosításon túl a szöveg megmentése érdekében kezelést is tudunk végezni. (6. kép)

A tintamarás kezelése

Johan G. Neevel 1995-ben először egyedül, majd 2005-ben Brigit Reisslanddal együtt jelentette meg továbbfejlesztett kísérleti módszeréről szóló tanulmányát. Kutatásai alapján kidolgoztak egy komplex kezelési eljárást, amely a tintamarás által veszélyeztetett, de még el nem pusztult iratok esetében megállítja a folyamatot. A kezelés lényege kettős, először szükség van arra, hogy a feleslegben levő vas(II)-ionok vízoldhatókká váljanak, és el lehessen távolítani őket az iratból, ezáltal a cellulóz katalitikus oxidációját akadályozzuk meg. Ezt követően az irat és a tinta savassága savtalanítással semlegesíthető. A cél eléréséhez a kalcium-fítát és a kalcium-bikarbonát oldatok használatán alapuló kombinált kezelés adja a legjobb eredményt. A vegyületeket a szakmailag képzett restaurátorok maguk tudják előállítani a megfelelő alapanyagokból. A kalcium-fítátot fitinsavból, a kalcium-bikarbonátot kalcium-oxidból. Mindkét esetben fontos a pontos pH beállítása, hogy a megfelelő kémiai reakció menjen végbe. A kezelés megkezdése előtt és utána szükség van ellenőrző vizsgálatokra: van-e vas(II)-ion felesleg a tintában? Sok esetben már szemrevételezés esetén felmerül a gyanú. Ha a desztillált vízzel nedvesített tesztcsíkon, a betű nyomán úgy-

nevezett málnaszínű elszíneződés jelenik meg, akkor szükség van a kalcium-fitátos kezelésre. A tintaoldódás próbáját is el kell végezni minden olyan oldószerre, köztük a savtalanító oldatra is, amellyel konzerválni szeretnénk az írat anyagát. Az elvégzett kezelés után újabb ellenőrzésre kerül sor, hogy a feleslegben levő vas(II)-ion valóban el lett-e távolítva. Ezt követően szükség lehet a lap mechanikai megerősítésére, például nagyon vékony japán fátolpapírral, ami az olvashatóságot nem befolyásolja. A fitátos kezelés előnye, hogy mindkét lebontó folyamatot leállítja, stabilizálja a tintát, de színét nem változtatja meg. A vizsgálatok és gyakorlati tapasztalatok is azt mutatják, hogy a kezelt papírok mechanikai szilárdsága is növekedik. Az információ eredetiben való megőrzéséhez tehát az íróanyag és hordozója megvédésére is szükség van. A tintamarás különböző korú dokumentumokon és különböző idő alatt alakul ki, de a folyamat beavatkozás nélkül végbemegy, igaz a sötétben lassabban. A károsodás, mint látható, megfelelő módon kivitelezett konzerváló kezeléssel leállítható. A kezelés az írat egyedi restaurálása alatt végezhető el, ami kis mértékben növeli a restaurálás idejét, de az írás élettartamát évtizedekkel meghosszabbítja.

Szakirodalom

- Kastaly Beatrix, Albrechtné Kunszeri Gabriella: Íróinták a 18. század végéig. Íróinták a 19. században. Kéziratok, nyomtatványok és grafikák író- és festékanyagai: összetételük, vizsgálatuk, károsodásuk, rögzítésük. Szerk.: Kastaly Beatrix, Bp., 2000. 9–17.
- Kecskeméti, Istvan: 20th Century Industrial Iron Gall Inks, Papier Restaurierung, 2007. 2. sz. 19–26.
- Marin, Eva–Sistach, Maria Carme–Jiménez, Jessica–Clemente, Miguel–Guillem, García–José Francisco: Distribution of Acidity and Alkalinity on Degraded Manuscripts Containing Iron Gall Ink, Restaurator, 2015. 3. sz. 229–242.
- Neevel, Johan G.: Phytate: A Potential Conservation Agent for the Treatment of Ink Corrosion caused by Iron Gall Inks, Restaurator, 1995. 2. sz. 143–160.
- Neevel, Johan G., Reissland, Birgit: Bathophenanthroline Indicator Paper, Development of a New Test for Iron Ions, Papier Restaurierung, 2005. 1. sz. 28–36.
- Presbyter, Theophilus: A különféle művészégekről. Bp. 1986. 51–52.
- Városi György: Íróinták a 18. század végétől a 20. század elejéig. Anyagismeret jegyzet. Kézirat, 1982.

A tanulmányhoz tartozó illusztrációkat a lapszám színes mellékletében, a füzet végén helyeztük el.

P. Holl Adrien

Tömeges savtalanítás Budapest Főváros Levéltárában

A levéltárak alapvető feladata az írott kulturális örökség gyűjtése és kutatható állapotban való megőrzése, feldolgozása. A levéltárak és a könyvtárak évtizedek óta súlyosbodó problémával kényyszerülnek szembenézni, a savas eredetű papírkárosodással. A savas dokumentumok élettartalma kisebb és ez behatárolja használhatóságuk időtartamát. A papír savasodásának mértékét két fő tényező határozza meg: a papírgyártás folyamata és a környezeti tényezőkből fakadó külső eredetű savasodás. Az 1860-tól 1970-ig gyártott európai géppapírok az alkalmazott gyártási technológia (pH:4,5) és a facellulóz, facsiszolat felhasználása miatt savasak, ezért folyamatosan tovább károsodnak. A papír szilárdsága az anyagösszetételtől és a tárolási körülményektől függően 50–150 éven belül annyira lecsökken, hogy törékennyé, használhatatlanná válik. Az ilyen állapotú dokumentum nem kutatható, mert a kézbevitel során darabokra törhet (pH:2).

A hazai levéltárakban őrzött iratok mintegy kétharmada a 19. század második fele óta keletkezett, s a savasság miatt törékennyé váltak-válnak. Ezen dokumentumok megmentése a jövő kutatói számára csak mielőbbi, összehangolt állományvédelmi intézkedésekkel lehetséges. Nyilvánvaló, hogy a kezelésre szoruló iratanyag a hagyományos, egyedi, kézi módszerekkel nem kezelhető. Az egyetlen hatékony megoldás olyan módszerek alkalmazása, amellyel a dokumentumok nagy mennyiségben, biztonságosan, hatékonyan és gazdaságosan savtalaníthatók. A savtalanítás során a papírban lévő savakat semlegesítjük, ugyanakkor a főlegbejuttatott lúgos anyag a későbbi savas hatások ellen is védelmet nyújt. A megfelelő tárolási körülmények (hűvös, mérsékelt száraz, a szennyeződésektől megtisztított levegőjű, sötét raktár) természetesen elengedhetetlenek a károsító folyamatok sebességének csökkentésére.

A savak hatása a papírra: a savasság mérése

A cellulóz kémiaiilag meglehetősen stabil, mivel a hosszú láncmolekulának csak egyik végén van egy ún. glükózidos OH-csoport, amely az oxidációért felelős. Ellenállóképessége azonban nem abszolút; bizonyos kémiai hatásokra a lánc elszakad, csökken a cellulóz polimerizációs foka. A törékenységi állapot akkor jelentkezik, ha a polimerizációs fok 500 alá csökken; 200-as átlagos polimerizációs fokú cellulózt tartalmazó papír pedig már egy hajtás következtében is eltörik.

A cellulózlebomlás útja lehet savas hidrolízis vagy oxidációs lebomlás, amit a savak és a nehézfém-ionok katalizálnak. Előfordulhat a kétféle lebomlás kombinációja is. Mivel a papírban lévő savak nem illékonyak, kis mennyiségekben is nagy tömegű cellulóz hidrolízisét segítik elő. A savas hidrolízis, vagyis a molekulák szétbomlásának felgyorsulása miatt általában az 5,5 pH alatti értékeket tekintjük veszélyesnek.

A savas papírnak a lebomlás mellett a színe is megváltozik, sárgás-barnás lesz a savak hatására képződött, módosított összetételű cellulózzrészek és a képződött új savak sárgás színe miatt. A savas tinták és festékek – ha több savat tartalmaztak, mint amennyit a papír közömbösíteni tud –, az írott, festett rész alatt elpusztítják a papírt, amely törekeny lesz és a papír sokszor ezeken a helyeken kiesik. Ezt a folyamatot hívják a restaurálásban tintamarásnak.

A papír összes savtartalmát a szabvány szerint készített vizes kivonat lúggal (0,1n nátrium-hidroxiddal) való titrálásával lehet megmérni. Erre a restaurálási folyamatban általában nincs sem mód, sem valódi szükség, a papír savasságának mértékét ugyanis a pH-értékkel (kémhatással) is ki lehet fejezni. Ennek közelítő mérésére szolgálnak az indikátor papírok. Elektromos pH-mérő műszerrel végzett felületi pH-méréssel pontosabb értéket is kapunk, a legpontosabb mérés pedig a hidegvizes kivonatban végzett pH-mérés (extrakciós mérés), pH-mérő műszerrel. A restaurálási gyakorlatban csak a felületi mérést lehet elvégezni, mivel az extrakciós méréshez legalább 0,5 g papírt kell elroncsolni, amire levéltári dokumentumok esetében nincs lehetőség.

A savképződés megelőzése

A lehetőségeket és a teendőket a savforrások ismerete és a reakciókkal kapcsolatos általános szakmai ismeretek határozzák meg:

a) Sav- és facsiszolatmentes, időálló papírok használata javasolt, amelybe a savas alap- és segédanyagok nem kerülnek be, de tartalmaznak meghatározott mennyiségű kalcium-karbonátot, töltőanyagot.

b) Az erősen szennyezett levegőjű helyeken épült levéltárakba bejutó levegőt ajánlott megtisztítani az ártalmas légszennyező anyagoktól. A lebegő szilárd részecskék kiszűrhetők, fizikai szűrők segítségével. A beáramló levegőt, a kén-dioxid és egyéb szennyező gázok egy részét aktív szénrel meg lehet kötni, mindez a légkondicionálással együtt hatékonyan alkalmazható.

c) A cellulóz savas hidrolízisének sebessége a hőmérséklet és a relatív légnedvesség-tartalom emelkedésének hatására nagyobb lesz. Ezért a minél alacsonyabb hőmérsékleten és nedvességtartalom mellett való raktározást kell előnyben részesíteni. A levéltári raktárakban biztosítani kell az állandó, alacsony hőmérsékletet (16–18°C) és a raktári levegő relatív páratartalmának állandóságát (45–50% RH), de talán a legfontosabb, hogy az ingadozások mértéke havi átlagban ne haladja meg a 10%-ot. Ezzel lassítható a papír természetes öregedésének folyamata, és így kisebb

a lehetősége a papírt bontó mikroorganizmusok megjelenésének is. A kutatóterem és a raktár között sem szabad nagy hőmérséklet-különbségnek lennie, mert a raktárból azonnal a kutatóterembe átvitt száraz és hideg könyvre lecsapódik a nedvesség az olvasóterem nagyobb páratartalmú levegőjéből. Ez a nedvesség azután, visszakerülve a hidegebb raktárba, lassan tud elpárologni és a könyv sokáig nedves marad, ami potenciális forrása a penészgombák kivirágzásának is.

d) A savas vagy savasodásra hajlamos papírokból készített dobozok, tékák, borítékok, elválasztólapok a legjobb papírra írt dokumentumokat is károsítani tudják. Ezzel szemben az időálló, savmentes pallium papírok, tékák, dobozok a dokumentumok élettartalmát körülbelül 200 évvel növelik meg.

f) A dokumentumok összefűzéséhez alkalmazott fémkapcsok és műanyagok szintén hozzájárulnak a papírok savasodásához. A levéltárban való elhelyezés előtt nagyon fontos a dokumentumok fémtelenítése, műanyagtalanítása, a savas dossziék eltávolítása. A felületileg portalanított, palliumozott savmentes dobozban tárolt iratok élettartama jóval nagyobb, mint a savas dossziékban, madzaggal átkötött dokumentumoké.

Savtalanítás

A dokumentum papírja savasságának mértékét meg kell állapítani (meg kell mérni), és ha a pH-érték 5,5 alatt van, a papírt szükséges savtalanítani. Ez talán a legfontosabb, de nem mindenható eljárás a papírrestaurálásban. Nem képes ugyanis csökkenteni a biológiai károsodás veszélyét, mivel – a lúgos közeget kedvelő baktériumokon kívül – vannak olyan mikroszkopikus gombák is, amelyek lúgos közegben is jól megélnek. Nem akadályozza meg az oxidatív és fotokémiai reakciókat sem, bár ezek savas termékeit a hátramaradó puffer só közömbösíti, vagy megköti. Ezenkívül a már törékennyé vált papírt sem erősíti meg és nem képes összekötni a szétvált papírdarabokat. Ugyanakkor megállítja a károsító savas hidrolízist, és – ha a savtalanítást megfelelő anyaggal végzik – egy időre védettséget ad a papírnak a savas hatásokkal szemben.

A dokumentumok savas károsodása és a tömeges savtalanítás

Az 1850-es évekig az európai papír gyártására kizárólag rongyból nyert cellulózt használtak, amely még a 19. század eleje óta alkalmazott savas közegű enyvezéstől sem gyengült meg nagymértékben. Az 1860-as évektől egyeduralkodóvá vált a facellulózból, gyakran facsiszolat hozzáadásával gyártott, savas közegben enyvezett, már a gyártás után is savas papír használata a kiadványok és kéziratok előállítása során. A 19. század második fele óta készült iratok, kéziratok és különféle nyomtatványok egyre növekvő mennyiségben kerültek a levéltárak állományába, ahol

az elmúlt 150 év során a papírok savtartalma a papírban végbement savas lebomlás és a savas levegőszennyező anyagok hatására tovább növekedett. A facsiszolat-tartalmú papírok igen hamar, 20-30 év alatt nagy változáson mennek keresztül: sárgulnak, barnulnak és meggyengülnek; néhány évtized után egy hajtástól is eltörhetnek. A facsiszolatot nem tartalmazó papíroknál a savasság nem okoz ilyen hirtelen, nagy változásokat, de a gyengülési folyamat ezekben is megindul.

Az állományok használhatósága érdekében és a további károsodás megelőzésére több lehetőség van: a nagymértékben veszélyeztetett dokumentumok (például napilapok, facsiszolat papírra készült egyéb nyomtatványok, kéziratok) mikrofilmzése, digitalizálása, vagy a mikrofilmek digitalizálása és az eredeti példány kutatási folyamatból való kivonása, az eredeti, még nem nagymértékben gyengült, de savas dokumentumok (tömeges) savtalanítása és megerősítése. A tömeges savtalanítás és megerősítés azt jelenti, hogy a könyveket és iratköteteket azok szétszedése nélkül, bekötött formában, egyszerre többszáz vagy többeszes adagokban, az egyes lapokat pedig szintén egyszerre nagy mennyiségben, vagy folyamatos üzemben, naponta többeszes, több tízezres tételben kezelik. Ilyen kezelésekre alkalmas berendezések és eljárások az 1970-es évek óta egyre több országban léteznek (USA, Kanada, Németország, Hollandia, Svájc, Spanyolország, Belgium, Japán, Olaszország, Lengyelország, Szlovákia, Csehország), egyre kiterjedtebben, folyamatosan továbbfejlesztve, hatékonyabbá és biztonságosabbá téve a kezelési lehetőségeket.

A tömeges savtalanító eljárások többsége a már meggyengült papírt nem erősíti meg, tehát a kezelést csak olyan esetben érdemes elvégezni, amikor a papír károsodása még nem közelítette meg a törekenység fokozatát. A savtalanítás hatására a papír élettartama azáltal nő a többszörösére, hogy a károsodás átmenetileg megáll vagy jelentősen lassul. Egyes módszerek mint például a Bückeburgi eljárás – a még nem törekeny – papír megerősítését is megoldotta a metilcellulóz használatával.

Az eljárások gáz, folyadék és szilárd fázisúak lehetnek; a folyadék fázisú technológiák vizes és szerves oldószeres közegek. A jelenleg használt eljárások alapvető jellemzői az alábbiak:

Vizes eljárások:

Bécsi eljárás: kötéstábla nélküli, fűzött újságköteteket átitatással és fagyasztva szárítással savtalanítják és erősítik meg. A használt hatóanyag kalcium-hidroxid, a megerősítésre pedig metilcellulóz és polivinil-acetát keveréke használatos.

Bückeburgi eljárás: 1978 óta használják, a levéltári iratok, azon belül egyes lapok savtalanítására és megerősítésére szolgál. A használt hatóanyag magnézium-hidrogén-karbonát, a megerősítésre metilcellulózt, az oldódó színes anyagok fixálására pedig polionos felületaktív anyagokat – Revint és Mesitolt – használnak. A GSK folyadék működésének alapja a fordított ozmózis eljárás.

Papírhasítással kombinált savtalanítás (Lipcse): a papírlapok savtalanítását és belső megerősítését célozza. Hatóanyaga Kalcium-hidroxid, a megerősítésre Kálcium-karbonát tartalmú cellulóزالapú ragasztóval kezelt papírlapot használnak, amelyet a széthasított lap belsejébe ragasztanak.

Szerves oldószeres eljárások:

Bookkeeper eljárás: 1992-től használják, a levéltári iratok és kötetek savtalanítására szolgál, hatóanyaga magnézium-oxid részecskék Methoxynonafluorbutánban diszpergálva.

Battelle eljárás: levéltári iratok és kötetek savtalanítására alkalmazzák különböző helyeken, több változatban is. Az ehhez használt hatóanyag (Lipcseben): magnézium-etoxid, oldószere: hexadimetil-disziloxán.

Wei T'o eljárás: kötetek savtalanítására alkalmazott módszer, hatóanyaga magnézium-metoxid és metoxi-metil-magnézium-karbonát, oldószere klórozott és fluorozott szénhidrogének keveréke.

Savtalanítás a levéltárakban

A tömeges savtalanítás egyaránt alkalmas a savas gyártási technológiával készült lignintartalmú és ligninmentes papírok kezelésére, annak érdekében, hogy bennük a savak által katalizált bomlási folyamatokat – amelyek a papír gyengüléséhez, majd törekennyé válásához vezetnek – hosszú időszakra megállítsa, vagy legalább lassítsa. Minden savas papírt érdemes tömeges savtalanításnak alávetni.

A levéltári anyagra elsősorban a vizes közegű Bückeburgi eljárást és a Bookkeeper nem vizes közegű eljárást alkalmazzák sikeresen. A Bückeburgi eljárás jelenleg már nem csak lapokra alkalmazható, de hozzáférhető könyvek kezelésére is. A Bookkeeper eljárással iratok, könyvek, nagy formátumú dokumentumok (térképek, tervek) savtalaníthatók.

Bückeburgi eljárás

Az eljáráshoz készült legnagyobb – CoMa3 névre hallgató – berendezés 2001 óta működik Németországban a Berlin melletti Dahlewitz-Hoppegartenben, míg a C900 jelű kis méretű, kompakt, könnyen kezelhető készüléket Németországban több helyen, valamint Krakkóban, Warsóban, Prágában és Budapesten is használják. A C900-as gép szállítószitájára négy A4-es méretű irat helyezhető egymás mellé, a berendezést két személy működteti. A Bückeburgi eljárás jellemzője a vizes oldatban történő kezelés, amelynek segítségével az oldódó tintákat és festékeket rögzítik, savtalanítják és a papírt vízzeloldható metilcellulózzal megerősítik. A papír savtalanítása és meg-

erősítése csak akkor lehetséges, ha a papír még nem vált törékennyé (pH:3 felett). A C900-as berendezés kezelő szakaszában egy tartályban van a savtalanító oldat, amelyben a dokumentum körülbelül három perc kezelési időt tölt el. Ezután a lapokat a forgó hengerek segítségével a szárítókamrába továbbítják. A lapok szárítása ebben a kamrában történik 56 °C-os levegővel, szintén körülbelül három percig. A megszáradt lapok összegyűjthetők vagy szükség esetén préssel simíthatók. A CoMa3 gép kapacitása három műszakos használat mellett évente 13,5 millió A4-es irat. A C900-as berendezéssel óránként körülbelül 400 A4-es lapot lehet kezelni. A Bückeburgi eljárás eddig az egyetlen, amely a savtalanítással egy lépésben a papír bizonyos fokú szilárdsági megerősítését is elvégzi. Evvel az eljárással savas pH:3-5, lignintartalmú, több mint 60 g/m² négyzetméter tömegű papírokat lehet savtalanítani.

Bookkeeper eljárás

A Bookkeeper eljárás során a savtalanító szerként alkalmazott magnézium-oxid 1,1 mikrométer szilárd szemcsék formájában kerül a papírra, majd egy szállítófolyadék (Methoxynonafluorbutan) segítségével a papír belsejébe. Az oldószer egyáltalán nem vesz részt a folyamatban, teljesen visszanyerhető és nincs hatással sem a dokumentumok anyagaira és szerkezetére, sem a környezetre vagy az emberekre. A szilárd magnézium-oxid egy része a papír víztartalmában feloldódik és savak közömbösítésére alkalmas magnézium-hidroxid keletkezik belőle, vagy a levegő CO₂ tartalmával reagálva magnézium-karbonáttá alakul.

A dokumentumokat szárítóállványra helyezik és kompresszorral ellátott szórópisztolyos készülék segítségével a felületre fújják a Bookkeeper oldatot. Az eljárásban lejátszódó vegyi folyamat egyszerűségének köszönhetően a Bookkeeper kezelőegységei is egyszerűek, működésük veszélytelen, a kezelendő anyag mérete, jellege és mennyisége szerint rugalmasan alakíthatók és variálhatók. A teljes kezelési idő rövidebbé következtében az egy dokumentumra jutó kezelési idő is rövid, körülbelül két perc.

A tömeges savtalanítás technológiai lépései Budapest Főváros Levéltárában

Bückeburgi eljárás

A folyamat az alábbiak szerint zajlik (lásd képmelléklet): savtalanítás előtt az iratanyagot digitalizáljuk vagy – ma már ritkább esetben – mikrofilmezzük, az információ teljes megőrzése érdekében. A BFL-ben csak olyan iratanyagot lehet tömegesen savtalanítani, amely már mikrofilmezett vagy digitalizált (D).

Ezt követi a portalanítás (P) és restaurálás (R). A dokumentumokat levéltári restaurátorok készítik elő a savtalanításra; az előkészítés során az iratokat portalanítják, tisztítják, a szakadásokat javítják. A restaurátor eldönti, hogy mely iratanyag tehető be

a Neschen C900 gépbe. Minden egyes tinta esetében oldódási próbát végez és ez alapján dönti el, mely tintákat kell fixálni, ciklododekánnal. Minden egyes irat egyesével fémtelenítve, műanyagtalanítva, paginálva, és ha szükséges, a tinták és bélyegzők lefixálása után kerül be a savtalanító gépbe. A Neschen C900 gépbe azonban nem helyezhetőek be fotóanyagok (mivel az emulziós réteg az alkáli közeggel reakcióba léphet), s a cinkoxid-másolatok, a nagyon töredezett iratok, a viaszpecséttel, papírpecséttel ellátott iratok esetében sem alkalmazható. Ugyanígy nem alkalmazható az eljárás olyan A/2-es méretet meghaladó terjedelmű tervlapok, illetve a nagyon vastag – 250 g/m² – kartonpapírok és nagyon előrehaladott savasodott iratok esetében, amelyek már egy meghajtásnál törnek.

A savtalanítás (S) során a C900 gépen 4 darab egymás mellett futó A/4-es iratot helyezünk el, hacsak nem nagy formátumú iratok savtalanításáról van szó. Az iratok behelyezése a kezelők számára kényelmes, 1,3 méteres magasságban történik. Az egyes lapok két rácsos szalag között haladnak át a tartályban. A beavatkozás ideje körülbelül 3,5 percet vesz igénybe, a maximális sebesség 0,7 m/perc. Az eljárás szórófejek segítségével történik, amelyek az iratokat a gépen áthaladás során mindkét oldalon intenzíven átítatják a GSK savtalanító folyadékkal. A tartály elhagyását követően a gép az iratokat görgők segítségével kíméletesen egy szárító csatornához vezeti. A kefék egyidejűleg elvezetik a felesleges folyadékot az iratokról. A szárítókamrában egy szalagon futnak keresztül a dokumentumok, gépszélességben. A levegő egyenletes elosztásáról több ventilátor gondoskodik (körülbelül 50-55°C hőmérsékleten). A gépen történő teljes átfutási idő körülbelül 8 perc. A restaurátorok a szárítás után a dokumentumokat a megfelelő présekben helyezik el. Eközben minőségellenőrzés (M) is zajlik: a feldolgozási munka során minden savtalanított levéltári egységhez jegyzőkönyv készül. Az összetartozó lapok ismét eredeti egységükbe, savmentes levéltári dobozokba kerülnek vissza. A rendezés során a restaurátorok figyelik a ciklododekán (fixáló anyag) szublimálását a dokumentumok felületén. Abban az esetben, ha nagy mennyiségben maradt fixáló anyag a tinta felületén, az hőszárítással eltávolítható. A minőségellenőrzés során a restaurátorok a savtalanítás alatt történt esetleges szakadásokat is kijavítják, a feldolgozási jegyzőkönyvben pedig összefoglalva rögzítik a legfontosabb feldolgozási adatokat. A savtalanítás hatékonyságának vizsgálata érdekében naponta ellenőrizzük egy megfelelő pH-mérő műszerrel a savtalanító folyadékot, és a savtalanító kezelés előtt, alatt vagy után az iratok mellé helyezett tesztpapírokat futtatunk végig a gépsoron. A kezelt iratanyagon a pH-érték ellenőrzése után annak dokumentálása is megtörténik. Kétévente egyszer érdemes az eredményeket független intézettel ellenőriztetni, az eljárás során a papírok szilárdságának növekedését is meg lehet határozni.

Az ellenőrzött, savtalanított és visszarendezett dokumentumok savmentes levéltári dobozba kerülnek (dobozolás: D). Ezt követően az iratőrző főosztály a savtalanításkor készült jegyzőkönyvvel veszi át az iratanyagot.

A savtalanítás eredményességének mutatói:

pH-érték: minden kezelt irat legalább pH:7,5 értéket ér el. Az érték általában 8,5 körüli, vagy kevéssel magasabb, de nem lépi át a pH 9,2 értéket.

Lúgtartalom: a papír felszívóképességétől függően a tartalom 1-2% körüli, ez a lúgos, teljesen új papírok lúgtartalmának felel meg. A lúgos anyag eloszlása a felületen és az anyag mélységében teljes és egyenletes. Nem maradnak „savas” helyek a kezelés után.

Megerősítés: a Bückeburgi eljárás során a kezelt papírok több, mint 90%-át megerősítjük metilcellulóz felkenésével, így a kiindulási érték 30%-kal lesz erősebb. Különösen jó –30% fölötti – szilárdsági értékek érhetők el a fatartalmú iratoknál.

A tömeges savtalanítás esetében is lehetségesek mellékhatások:

Jelentős színváltozások: a lúgos elegy használata miatt a piros- és kék árnyalatok kissé kifakulhatnak, de ez semmi esetre sem árt az irat olvashatóságnak. A fakulás további fokozódását nem észlelték tartós tárolás esetén.

Formaváltozások: a kapcsolódó lesimítás által az eredeti forma messzemenően elérhető. A terjedelmi növekedés általában 2% alatti.

Bookkeeper eljárás

A savtalanítandó dokumentum kiindulási savasságától és a papír vastagságától függ, hogy bemelegítéssel vagy szórófejes módszerrel (egy vagy két oldalon) savtalanítjuk-e az iratokat. Magyarországon egyedülálló módon a Bookkeeper és a Bückeburgi eljárást egyidejűleg használjuk, tömeges mennyiségben. Az eljárás előnye, hogy az egységesen portalanított, konzervált dokumentumok gyorsan és fixáló anyag (ciklododekán) használata nélkül savtalaníthatóak. A vizes és nem vizes savtalanító oldatok használatával csökken a fixálásra fordított idő és anyagköltség. Az iratokat nem tesszük ki a ciklododekán petroléterben oldott vegyi anyaggal történő kezelésnek és csökken a restaurátorok toxikus petroléterrel történő veszélyeztetésének mértéke is. A Bookkeeper folyadékot egy szórópisztolyos berendezés segítségével visszük fel azon dokumentumok felületére, amelyek nagyon sok vízben oldódó tintát, bélyegzőt tartalmaznak. A Bookkeeper esetében semmilyen tintafixálásra nem kerül sor, minden tinta, bélyegző, postairón, tintaceruza biztonságosan savtalanítható. A kezelt papírok rostjai nem duzzadnak, az oldószer nem toxikus, nem éghető, nem gyúlékony és nem lép kémiai reakcióba a papír íróanyagával. A Bookkeeper kezelés után nem szükséges a papír szárítása, simítása és nincs utókezelés.

A Bookkeeper eljárás azonban nem használható kék nyomatokon, fotókon, mázolt papírokon, műanyagokon. További hátránya, hogy a Bookkeeper folyadék ára meglehetősen magas.

A savtalanítás eredményességének mutatói:

pH-érték: minden kezelt irat legalább pH:7,5 értéket ér el, általában az érték 8–9 között van, de nem lépi át a pH:10 értéket.

Lúgtartalom: a papír felszívóképességétől függően a tartalom 1–2% körül van, ez az érték a lúgos, teljesen új papír lúgtartalmának felel meg.

A savtalanítás hatékonysága: a Bookkeeper eljárás során alkalmazott magnézium-oxid részecskék, kémiai szivacsokként működnek a papírban, mert a felületét három mikrométerre megnövelik, így a cellulóz természetes lebomlása során keletkezett savakat eredményesebben kötik meg, mint a Bückeburgi eljárás során használt magnézium-hidrogén-karbonátok. Ennek köszönhetően a huszonöt éve különböző módszerekkel savtalanított papírok kémhatás és lúgos maradék szempontjából vizsgált eredményei a Bookkeeper eljárással adtak magasabb értékeket.

A papírok színváltozásának vizsgálatánál kiderült, hogy a különböző savtalanítási módszerek közül a legrosszabb eredmény a kalcium-hidroxidos savtalanítással, míg a legjobb a Bookkeeper eljárással érhető el.¹

Összefoglalás

A szerves anyagok lebomlása során savas melléktermékek keletkeznek. A tömeges savtalanítással ezt a folyamatot meg tudjuk állítani és a savtalanítás során hozzáadott lúgos pufferek segítségével a papír öregedését lelassítjuk. A restauráláson belül a savtalanítással nem csak a papír kémiai, de fizikai tulajdonságait is megerősítjük. Budapest Főváros Levéltára 2017-ben vásárolt két savtalanító berendezést. Az egyik a Bückeburgi eljárással működő Neschen C-900, a másik a Bookkeeper technológiájú kézi savtalanító berendezés.

A két technológia együttes alkalmazásával 6 hét alatt mintegy 25 000 oldalnyi A/4-es formátumú savas iratot tudtunk savtalanítani, hatékonyan és fixáló anyag használata nélkül. Két év alatt összesen több mint 50 000 oldal irat élettartamát sikerült minimum 200 évvel megnövelni. Magasabb költségvetési támogatással, esetleg pályázati lehetőséggel, a kezelt dokumentumok számát akár 200 000-re is növelhetnénk évente.

A 2019-es IADA konferencián két prezentáció is beszámolt saját savtalanítási tapasztalatok eredményeiről, 25 év távlatából. Mindkét kutatási beszámoló a magnézium-oxidos (BookKeeper) és a magnézium-hidrogén-karbonátos (Neschen C-900) technológia eredményességét támasztotta alá.

¹ IADA 2019: <https://www.iada-home.org/en/news/xiv-iada-congress-warsaw-239-279-2019.html>

Szakirodalom

- A magyar levéltári anyag savtalanításának modellezése. NKA szakmai beszámoló. Bp., 2006-2007.
- Czikkely Tibor–Káli Csaba–Orosz Katalin–P. Holl Adrien–Szlabey Dorottya: Levéltári állományvédelmi ajánlás. Bp., Magyar Nemzeti Levéltár, 2017.: <https://mnl.gov.hu/mnl/ol/ajanlasok> (A letöltés ideje: 2020. június 30.)
- Kastaly Beatrix: A papír savtalanítása és fehérítése. Bp., OSZK, 2002.
- Cseh Gergő Bendegúz: Államvédelem és állományvédelem. Levéltári Szemle, 2012. 2. sz. 42–51.
- Komplex Állományvédelmi Program. Projektismertető, ÁBTL. Link: https://www.abtl.hu/iratok/komplex_allved_prg (A letöltés ideje: 2020. június 30.)
- Neschen C -900 készülék ismertetője: http://www2.chemia.uj.edu.pl/~kp/c900_en.htm (A letöltés ideje: 2020. június 30.)
- GSK eljárás: http://www.gsk-conservation.de/en_system-gsk.htm (A letöltés ideje: 2020. június 30.)
- Bookkeeper eljárás: <https://www.preservationequipment.com/Catalogue/Equipment-Tools/Instruments-Meters/Bookkeeper-Decidification-Spray-System> (A letöltés ideje: 2020. június 30.)
- IADAKonferencia, Varsó, 2019.: https://www.iada-home.org/fileadmin/01-Redaktion/uploads/Warsaw/Congress_Warsaw_2019_small.pdf (A letöltés ideje: 2020. június 30.)

A tanulmányhoz tartozó illusztrációkat a lapszám színes mellékletében, a füzet végén helyeztük el.

P. Holl Adrien

Tömeges fertőtlenítési technológiák hazai és nemzetközi gyakorlata

A papír kényes adathordozó, anyagát tekintve növényi cellulóz rostok vizes szuszpenziójából víztelenítés és nemezelődés útján előállított, összefüggő lap. A cellulóz rostos szerkezetű anyag, a növények sejtfalának alkotója, a növényi szálas anyagokból, valamint a fából és papírból készült tárgyak fő alkotóeleme. Polimer láncában lévő kovalens kötések biztosítják a cellulóz elsődleges szerkezetét, azaz fizikai vázát. A láncok között kialakult másodlagos kémiai kötések, hidrogén-hidak pedig a cellulóz másodlagos és harmadlagos szerkezetét alakítják ki.

A papír öregedése megállíthatatlan, de lassítható folyamat. Lebomlását – öregeződését – a víz, az elektromágneses sugárzás, a hő és a biológiai károsítók gyorsítják. Minthogy a papír higroszkópos anyag, a cellulóz lánc nedvességtartalmát a légköri nedvesség határozza meg, ezért fontos, hogy a közgyűjteményi raktárakban a levegő relatív páratartalma állandó legyen.

Amikor a papír hosszú időn át 30%-nál alacsonyabb, tehát száraz RH környezetben van, kiszárad és rideggé, törékennyé válhat. A 60%-nál magasabb RH viszont már túl sok nedvességet jelent, amely a papír duzzadását okozza. Minél duzzadtabb a papír, annál több víz, vegyszer és mikroorganizmus juthat be a cellulóz láncba.¹ A mikroorganizmusok behatolását a magas relatív légnedvesség – 70% RH –, vagy a nedves közeg (például beázás) segíti. Az enzimatis aktivitás 20-21°C körüli hőmérsékleten a legintenzívebb, így a lebomlás egy-két nap alatt lezajlik. Ez a folyamat már szemmel is látható. A műbőr, bőr, papír és pergamen felületén apró pöttyök jelennek meg, amelyek gombatelepekre utalnak. Ez azt jelzi, hogy az anyag aktívan gombafertőzött, és a levegő is potenciálisan fertőzött. A könyvgerincek vagy savmentes levéltári dobozok felületéről induló fertőzések okai nemcsak gombatelepek, de baktériumok is lehetnek.

A raktári levegő páratartalmának emelkedését a raktárak fűtési, víz-, vagy csatorna-rendszereinek műszaki problémái, az épület szigetelésének, klimatizálásának hiánya, a nem megfelelő takarítás vagy a levegőztetés elégtelensége is okozhatja. Ezek következményeként a levegőben állandóan és mindenhol jelenlévő gombaspórák a nagyobb nedvességtartalmú felületeken – könyvgerinceken, doboz kiálló sarkain – aktivizálódnak, és 48 óra alatt megindul a penészesedés. Ilyen esetben ajánlott

¹ Tímárné, 1993: 91.

azonnal szakemberhez fordulni, hiszen a károk minimalizálásához restaurátori beavatkozás szükséges. Az azonnali segítségkérés vagy a szakemberrel való kapcsolat-felvétel nem pénz kérdése, legtöbbször az emberi felelősségvállalás hiánya vezet több iratfolyókilométer dokumentum pusztulásához. A restaurátor szakember azonnali segítséget, vagy legalább tanácsot tud nyújtani a környezeti légnedvesség optimalizálásával, a fertőzött anyag elkülönítésével és a fertőtlenítés módjával kapcsolatban.

Minden káreseménynek és penészesedésnek más a kiváltó oka, így nincs csodarecept, amely minden problémát megoldhat. A komplex és gyors kockázatértékelés csak helyszíni szemle keretében végezhető el és elképzelhető, hogy a probléma elhárításánál külső cég bevonására is szükség lesz. A megelőzésre, a penészesedés elkerülésére ugyanakkor van általános módszer: a cellulózalapú dokumentumokat leginkább 18 ± 1 °C hőmérsékleten és 50 ± 3 relatív légnedvességű környezetben védhetjük meg a biológiai lebomlástól.²

A veszélyforrások

A hatékony megelőzéshez és védekezéshez érdemes jobban megismerni azt, ami ellen küzdeni kell. A penész- és fonalas gombák olyan mikroszkopikus szervezetek, amelyek finom fonalas bevonatot képeznek különféle szubsztrátumokon. A mikrobiológiában a penészek fogalma tágabb értelmezésű. A *Mucor* (valódi penészek) mellett az imperfekt gombák is ide tartoznak. (például *Penicillium*, ecsetpenész). A gombák heterotróf szervezetek, tehát szénforrást igényelnek. A természetben mindenütt előfordulnak: mint szerves anyagot lebontó szaprofiták megtalálhatók a talajban vagy annak felületén, de jelen vannak a levegőben, a vízben, a magasabb rendű állatok testében és az emberi test felületén is, spórák és micéliumok formájában.³ A gombák, baktériumok és virágtalan növények embriót nem tartalmazó, különleges reprodukív egysége a spóra.⁴ A gombák spórákkal szaporodnak, amelyek színe, alakja, felszíni jellegzetességei határozzák meg rendszertani besorolásukat. Spórázást kiváltó feltételként különböző fizikai-kémiai körülmények ismertek:⁵ terjedésüket vizsgálva megkülönböztethetünk száraz, illetve nyálkás, könnyen nedvesedő spórákat. A *Penicillium*- és az *Aspergillus*-spóra felszíne hidrofób, azaz víz-taszító. Ezek a spórák a megfelelő érettség elérését követően a légmozgással, passzív módon szabadulnak fel. Ezt kiválthatja a páratelítettség miatt kialakuló elektrosztatikus hatás, a páralecsapódás is. A környezetbe kerülő spórák mennyiségének meghatározására különböző eszközök szolgálnak.

² Czikkely-Káli-Orosz-P. Holl-Szlabey, 2017: 32.

³ Fassatióvá, 1984: 15.

⁴ Szentirmai, 2013: 54.

⁵ Szentirmai, 2013: 55.

A penészgombák a növekedésük során keletkező savas anyagcseretermékeikkel és pigmentképzésükkel a levéltári anyagokat elszínezhetik, elhalványíthatják, olvashatatlanná tehetik. A penészgombák szaporodásának beindulásakor létrejövő telepek már az anyagcseréjük során képződő víz révén is annyira megnövelhetik a lokális vízakтивitást, amely miatt szaporodásuk a raktári környezet későbbi alacsonyabb páratartalma esetén is folytatódik, vagyis ez egy autokatalitikus, önfenntartó folyamat.

A penészgombák elpusztítása minden olyan esetben elengedhetetlen, amikor a levéltári dokumentumról vett mikológiai minta pozitív, vagyis élő gombafertőzéssel találkozunk. A penészgomba-kimutatási vizsgálatokat az MSZ ISO 21572-132013. számú szabvány szerinti vizsgálati módszerrel végezhetjük el, mikrobiológiai laboratóriumban. Budapest Főváros Levéltárának állományvédelmi főosztálya már hat éve ezzel az eljárással vizsgálja a levéltári átvétel előtt álló iratanyagokat. Amennyiben a vizsgálati eredmény megerősíti az állományvédelmi szakvéleményt, az iratanyagot csak fertőtlenítés és negatív mikológiai penészgomba-vizsgálati eredmény felmutatása után veszi át a levéltár. Ez a penészgomba-vizsgálati eljárás nemcsak papír, de bármely más szerves anyag felületéről vett minta esetében is használható.

Az iratanyag fertőtlenítése tekintetében a használt fertőtlenítési eljárások egy része sajnos kis hatékonyságú, ugyanakkor az irat cellulózszerkezetét is roncsolja. Más eljárások hatékonyak ugyan, de az emberi szervezetre nézve igazoltan egészségkárosító hatásúak.

Fertőtlenítési módszerek és eljárások

Fagyasztás, fagyasztva szárítás

A vízkárosodott iratanyagban a penész csírázását és növekedését a vizes, nedves anyag gyorsfagyasztásával lehet megelőzni, amennyiben a kezelni kívánt anyagot nem, vagy csak kis mértékben károsítják a keletkező jégkristályok. Mélyfagyasztással, minimum -20°C -on a vízzel telítődött spórák és hifák elpusztíthatók, a száraz spórák és konídiumok – a penészgombának a hifavégen keletkező ivartalan szaporítósejtje – azonban nem.

Azt, hogy milyen anyagokat lehet fagyasztani, csak restaurátor bevonásával szabad eldönteni. Ha a fagyasztás hirtelen lehűtéssel történik -30 és -40°C között, akkor apró jégkristályok keletkeznek, amelyek nem károsítják a papírban lévő cellulózt és esetenként a bőrfehérjék szerkezetét, ellenben a könyvek fatábláját igen, ezért ilyen típusú anyagoknál nem szabad a fagyasztást használni.⁶

A fagyasztva szárítás az a technológia, amely során a lefagyasztott papírban lévő jégkristályokat közvetlenül vízgőzzé alakítják, és a folyamat során felszabaduló

⁶ Kastaly, 2010: 56.

vízgőzt eltávolítják a környezetből. Magyarországon ilyen fagyasztva szárító technológiát alkalmazó gép nem áll rendelkezésre, de a környező országokban igen, és – főleg vizes katasztrófák esetén – egy nagyon hatékony eszköz, amely már számos esetben bizonyult értékmentőnek.

Mechanikus tisztítás

A száraz, fertőtlenített papír felületéről a különböző gombatelepeket vagy azok egyes részeit speciális HEPA filterrel és aktív szénzsűrővel ellátott porszívóval távolíthatjuk el. A porszívó azonban nem alkalmazható, ha a papír felülete erősen károsodott és mállekony, ilyen esetben keféket, ecseteket, vattát alkalmazhatunk. Ezekkel távolíthatóak el azok a lazán kötődő felületi szennyeződések, amelyek nagy mennyiségben tartalmazhatnak fejlődésképes spórákat és esztétikailag is zavaró hatásúak.

A penészgombák és a hozzájuk kapcsolódó anyagcsere-termékek, metabolitok általában nem csak a papír felületén helyezkednek el. Emiatt teljes eltávolításuk mechanikus módszerrel nem lehetséges, hanem azt fizikai vagy kémiai eljárásokkal kombinálják. Mikroorganizmusokkal fertőzött dokumentumok mechanikus tisztítása esetén a restaurátoroknak megfelelő védőeszközöket kell viselniük.⁷ A száraz tisztítás elvégzése nagyban csökkenti a visszafertőződés esélyét.

Ionizáló sugárzás, ezen belül gamma-sugárzás

A radioaktív izotópok bomlásakor keletkező gamma-sugárzás pusztítja a mikroorganizmusokat, ezért elvben használható lenne penészes iratok fertőtlenítésére is. Kísérletekkel azonban kimutatták, hogy gamma-sugárzás után a levéltári iratok érzékenyebbé válnak a mikroorganizmusokra, és gyorsabbá válik azok anyagcsere-termékeinek kiválasztása.⁸ Tehát a gamma-sugárzás használata a penészgomba-fertőzések elpusztításában zsákutca, hiszen a gamma-sugárzásnál szükséges min. 8 kGy dózis⁹ jelentős mértékben károsítja a papírt felépítő cellulózzrostokat, így nem javasolt ennek a módszernek a használata a penészes levéltári dokumentumok fertőtlenítésére.

Etilén-oxidos fertőtlenítő eljárás

A mutagén és karcinogén hatású etilén-oxid (ETOX) gázt az 1960-as évektől 2016-ig használták sterilizálásra Magyarországon.

⁷ Kovács, [d. n.]: 26.

⁸ Butterfield, 1987.

⁹ A gray mértékegység a bármely anyagban elnyelődött ionizáló sugárzás dózisát adja meg.

2003-ban Budapest Főváros Levéltára felkérésére a BME Kémiai OTKA Műszerközpontban vizsgálatokat folytattak az etilén-oxiddal sterilizált levéltári dokumentumokat tároló raktárak légterében és mérték a fertőtlenítés után visszamaradt etilén-oxid mennyiséget 30 db, különböző helyről és időből származó iratanyag-mintán. Elvégeztek egy gőztéranalízis-gázkromatográfiás vizsgálatot is, amelynek segítségével meghatározták a papírban visszamaradt etilén-oxid mennyiségét. A diffúziós mintavételt követően ATD-GC-MS módszerrel meghatározták az ETOX-mennyiséget: a legkisebb kimutatható mennyiség 0,005 ppm, a legmagasabb pedig 0,05 ppm volt.

A vizsgált levéltári anyagokat a Fővárosi ÁNTSZ etilén-oxidos sterilizáló technológiájával fertőtlenítették 1989 és 2003 között. A sterilizálást két 4 m³-es gázkamrában, biztonsági, műszaki és munkavédelmi szempontból szigorúan ellenőrzött üzemenlési feltételek mellett végezték. A MSZ EN ISO 10993-7:2000 szabvány tartalmazza a megengedett etilén-oxid értékeket; állandó expozíció mellett fennállhat a rák kockázata 0,44 mg/nap átlagos dózis esetén, míg a hosszan (24 órától 30 napig) tartó expozíció mellett a megengedett érték 2 mg/nap.¹⁰

A vizsgálati eredmények és következtetések alapján az etilén-oxid mennyisége sem az iratanyagban, sem a raktárak levegőjében nem érte el a 0,44 mg/nap biológiai kritikus értéket. Sem az iratok, sem a levegő nem tartalmazott olyan mennyiségű etilén-oxidot, amely az ott dolgozók egészségére nézve bármilyen egészségügyi kockázatot jelenthetett volna.¹¹ Az *emberek és a könyvek* című, az Európai Unió által támogatott projekt 2012-ben a swidnicai Szentháromság protestáns egyházközség levéltárában szintén vizsgálta az etilén-oxiddal 2009–2010 között fertőtlenített könyvek etilén-oxid tartalmát. A vizsgálat eredménye kimutatta, hogy a könyveken és az iratokon nem találtak kimutatható mennyiségű etilén-oxid gázt.¹²

Ezt a fertőtlenítő eljárást a prágai Nemzeti Levéltárban és Városi Levéltárban már 15–20 éve használják. 2016-ban Túrócszentmártonban (ma: Martin, Szlovákia) szintén az Európai Unió támogatásával hoztak létre egy nagy kapacitású etilén-oxidos fertőtlenítő részleget.

Fertőtlenítés ózonnal

Már 1980 előtt is kutatták az ózon hatását a sterilizálásban. Kezdetben ózont generáló UV-C lámpákat használtak, amelyek 200 nm hullámhossz alatt alkalmasak a kellemetlen szagok és kémiai anyagok eliminálására. A túl magas koncentrációjú ózon azonban emberekre és állatokra egyaránt mérgező: csökkenti a tüdőkapacitást,

¹⁰ Butterfield, 1987.

¹¹ Uő., uo.

¹² Uő., uo.

asztmát és tüdőfájdalmakat okoz. Az OSHA szabvány állandó kitettség esetében 0,1 ppm koncentrációban adja meg az egészségügyi határértéket, míg rövidebb kitettség esetén a megengedett érték 0,03 ppm. Az ózongenerátorral előállított ózon koncentrációja viszont nagyobb mint 1 ppm.

Az ózont elsősorban a víz sterilizálására és légtisztításra használják. Elpusztítja az ételbaktériumokat, de a baktériumoknál hatásos koncentráció irritáló és mérgező az emberek számára is. Katasztrófhelyzet után a kellemetlen szagok megszüntetésére használják az ózon gázt. Tűz- és penészkár után az ózon hatékonyan szagtalanít; tulajdonképpen megtámadja az illékony molekulákat, és megváltoztatja azok szerkezetét. Üres, nagy épületek és raktárhelyek levegőjének fertőtlenítésére használható. Ugyanakkor a mesterségesen előállított ózon nagyon reakcióképes. Telítetlen szerves vegyületekhez kapcsolódik, megváltoztatja a molekuláris kötéseket, ezáltal új vegyületeket hoz létre. Számos így keletkezett vegyület (például hidrogén-peroxid) erősen oxidáló hatású. Amennyiben a természetes vagy szerves anyagokkal kapcsolatba kerül, a mesterségesen előállított ózon felgyorsítja a bennük már folyamatban levő bomlási reakciókat. A mesterséges ózon még minimális kitettség esetén is lebontja a szerves, így a cellulóz alapú anyagokat is.¹³

A mesterséges ózonos fertőtlenítés használata tehát nem alkalmas levéltári gyűjtemények számára: magas koncentrációban használva ugyan eltávolítja a penészgombákat, azonban végzetes károkat okoz a kezelt anyagokban. Emellett az ózon toxikus és karcinogén kémiai anyag, amely az emberi szervezetre is ártalmas.¹⁴ Működésük során a régebbi típusú fénymásolók és lézernyomtatók is ózont bocsátanak ki, éppen ezért nem használhatóak az iratok közelében, vagyis sem iratraktárakban, sem olyan levéltári szobákban, ahol a levéltári iratokkal dolgoznak.

Formaldehides fertőtlenítés

A formaldehid szobahőmérsékleten gáz állapotú, és nagyon gyakran használják fertőtlenítőszerként. Erős mikroba- és spóraölő hatású, de alacsony a behatoló képessége. Az Európa Tanács rendelete a formaldehidet rákkeltő hatású anyagként írja le, amely irritálja a szemet és az orrot, valamint bőrgyulladást okozhat.¹⁵

Magyarországon 1995-től használják a kristályos állapotú paraformaldehidet, illetve az utóbbi időben már a hígított oldatát, a folyékony formalint, amelyből ultrahangos párástó berendezés segítségével állítják elő a fertőtlenítéshez szükséges formaldehid gázt, légmentesen lezárt fóliasátor belsejében. A fertőtleníteni kívánt dokumentumokat a sátorban olyan módon helyezik el, amely a dokumentumok

¹³ Kahn, 2003: 84.

¹⁴ Kahn, 2003: 85.

¹⁵ Gutarowska, 2016: 62.

jellegének és fertőzőtségi fokának leginkább megfelel. A fertőtlenített anyag szellőztetéséhez a fertőtlenítő helyiségben két-három nap szükséges. Az eljárás előnye, hogy amellet, hogy a formaldehid nagyon eredményes fertőtlenítőszer, rendkívül reakcióképes, kis molekulájú anyag, amely gyorsan lebomlik. A fertőtlenítésre kijelölt munkaszobában megfelelő védőfelszerelés nélkül tartózkodni tilos, és a fertőtlenítés során be kell tartani az egészségvédelmi és munkavédelmi előírásokat.

Növényi olajokkal történő fertőtlenítés

Az utóbbi húsz évben a kémiai és biológiai kutatások olyan fertőtlenítőszer felkutatására irányultak, amelyek sem az emberre, sem a környezetre nem jelentenek veszélyt. További előnyük az előzőleg felsorolt kémiai anyagokkal szemben, hogy az újrafertőzött iratokat többször kitehetjük a növényi olajos fertőtlenítésnek.

A növényi olajok, mint a kakukkfű-, az eukaliptusz-, a levendula-, vagy a mentaolaj kémiai összetevői nagy mennyiségben tartalmazznak fenol csoportokat, amelyek penészgombaölő hatása nagyobb, mint az aldehideknek és az alkoholoknak (a 70%-os etil-alkoholnak).¹⁶ A növényi olajok közül minden mikroorganizmus tekintetében a citromfű-, az oregánó- és a babérolaj 2% v/v (térfogatszázalék) oldata mutatott 100%-os hatékonyságot.¹⁷

A növényi olajokkal történő gázos fertőtlenítés esetében két típusú papírnak a fehérségszám és a polimerizációs fokváltozását vizsgálták a fertőtlenítés hatására, 415 ppm fertőtlenítőszer koncentráció megléténél. Az eredmény nem mutatott változást, tehát a használt növényi olaj nem károsította a papír fizikai és kémiai tulajdonságait.¹⁸

Saját kutatásaimban 2017-től használtam az EKOMIX növényi olajokat 5% v/v ultrahangos párástító készülékkel penészgombával fertőzött könyveken és dokumentumoknál. A 48 órán át tartó, zárt terű vegyi fülkében történő fertőtlenítés eredményes volt, például a Ráday Levéltárban 2019-ben történő vizes katasztrófát követően. A 48 órás növényi olajos fertőtlenítési eljárás megelőzésként szolgált az új raktári elhelyezés és tárolás előtt.

A penészgomba-kimutatási vizsgálatokat a fertőtlenítés előtt és után is elvégeztem az MSZ ISO 21572-132013. sz. szabvány szerinti vizsgálati módszerrel, mikrobiológiai laboratóriumban.

Kutatásom folytatása a növényi olajok és nitrogéngáz együttes alkalmazása felé irányul, amely eljárást Vilniusban fogom tanulmányozni, egy erre a célra kifejlesztett berendezésen.

¹⁶ Gutarowska, 2016: 65.

¹⁷ Hammer–Carson–Riley, 1999.

¹⁸ Gutarowska, 2016: 67.

Összefoglalás

Az egyedi levéltári iratok a kulturális örökség részei, a rajtuk tárolt információ csak tudatos, magas szintű állományvédelmi prevencióval és tevékenységgel óvható meg a pusztulástól. Ez a feladat elhivatott vezetőket, levéltárosokat, restaurátorokat és műszaki alkalmazottakat kíván. A komplex állományvédelmi tudatosság része a megelőzés is.

A kémia és biológia tudománya felveszi a versenyt a papír természetes és a mikro-organizmusok által kiváltott lebomlási folyamataival szemben. A levéltári raktárakban biztosítani kell az állandó, alacsony, 17–19 °C-os hőmérsékletet. A raktári levegő relatív páratartalmát állandó 47–53% RH értéken kell tartani és ami talán ennél is fontosabb, az ingadozások havi átlagos mértéke nem haladhatja meg a 10%-ot. Ezzel lassítható a papír természetes öregedésének folyamata, és így kisebb a lehetőség a papírt bontó mikroorganizmusok megjelenésének is. A levéltári levegő klímaértékei mellett figyelni kell a raktári levegő szennyezettségére is. A levéltári raktárakban elengedhetetlen a fizikai és kémiai szűrők használata, a képződő káros gázok és a szilárd szennyeződések megkötése levegőszűrőkkel.

A levéltári iratok fizikai védelme szintén csökkenti az adathordozók penészesedésének lehetőségét. A poros, fémet, műanyagot tartalmazó, savas levéltári dobozban, savas palliumban tárolt dokumentumok hamarabb mutatnak gomba-aktivitást. A levegőből származó vagy már az anyag felületén lévő gombaspórák gyorsabban aktivizálódnak, mint a lúgos kémhatású levéltári dobozban és palliumban tárolt dokumentumok esetében.

Mit tehetünk még?

Minden levéltárba kerülő irat esetében, még levéltárba kerülése előtt vizsgálni kell a gombafertőzés létét. Nem elég a szemünknek hinni: a látszólag tiszta, sértetlen iratanyagot vizsgálatokkal akár jelentős mértékű penészgombás fertőzés mutatható ki. A penészgomba vizsgálatokat az MSZ ISO 21572-132013 vizsgálati módszerrel végezhetjük el a mikrobiológiai laboratóriumban, vagy élesztő- és penészgombák csíraszámának meghatározására való gyorstesztekkal. A legtöbb izolált penészgombatörzs a *Penicillium*- és az *Aspergillus*-nemzetségbe tartozik.

A fertőzött anyag veszélyt jelent a többi, nem fertőzött anyagra, a kutatókra és a levéltári dolgozókra, önmagára a fertőzött anyagra is, mert ha nem fertőtlenítik a papírt a mikroorganizmusoktól, akkor az idővel szétmállik. A fertőzött irat újabb és újabb iratot károsít meg. A penészgombák spórái a levegőmozgással jutnak el egyik helyről a másikra, és a szaporodásukhoz szükség van oxigénre (vagyis levegőre).

Két nap alatt a folyamatok felgyorsulnak, és az iratokon, dobozon, könyvgerincen már szabad szemmel is látható pöttyök jelennek meg. Érezhető a nehézlégzés, enyhe dohszag, illetve lokális nedvesség jelenléte. Amikor ezt tapasztaljuk, hívunk restaurátort és műszaki szakembert. Minden penészgomba aktivizálódásához szükséges a víz jelenléte, illetve a helyiségbe bejutott víz által létrehozott magas relatív páratartalom. Ha beindult a penészgomba szaporodás, akkor a penészgomba növekedéséhez és szaporodásához már nem szükséges a magas relatív páratartalom.

Mit tegyünk akkor, ha érezhető, látható a penészfertőzés?

Magyarországon jelenleg nincs tömeges iratfertőtlenítő eljárás és ahhoz szükséges berendezés sem. Az 1960-as évektől 2016-ig Budapesten működött egy etilén-oxidos tömeges iratfertőtlenítő kamra, de a kamra műszaki állapota annak további üzemeltetését nem tette lehetővé.

A szakirodalom, valamint a kémiai és papíripari kutatások egyértelműen alátámasztják a gamma-sugárzás és az ózon-gáz papírt lebontó hatását. Mindkét esetben csökken a cellulóz polimerizációs foka, a papír törékennyé válik, visszafordíthatatlanul károsodik. Emellett mind a gamma-sugárzás, mind az ózon-gáz káros az emberi szervezetre is.

Jelenleg nincs Magyarországon olyan hatékony tömeges fertőtlenítő eljárás, amelyet javasolhatunk a penészes levéltári iratok fertőtlenítésére. Egyedi iratok fertőtlenítésére azonban jó eredménnyel használják a papírrestaurátorok a 70%-os etil-alkohol-oldatot a gomba- illetve egyéb, például baktériumos fertőzések esetében.

Rendelkezésre áll még Magyarországon a '90-es évektől a formalinos fertőtlenítés, amely szintén jó eredményt ad a penészfertőzött anyag kezelésére. Sajnos az anyag az emberi egészségre káros, így csak szakember által fertőtlenített és jól átszellőztetett iratokat vegyünk át levéltári megőrzésre. Audiovizuális és fotóanyagok esetében nem használható ez az eljárás. Az anyagról minden esetben javasolt mikrobiológiai vizsgálatot kérni, hogy alátámaszthassuk a fertőtlenítés eredményességét.

Budapest Főváros Levéltára állományvédelmi főosztályán tovább folynak a kutatások a növényi olajokkal vagy az etilén-oxiddal, hogy olyan tömeges fertőtlenítő eljárást lehessen kidolgozni, amely szakmai szempontokat is alapul véve sikeresen töltené be a hiányt, és amely megoldást jelentene más levéltárak és közgyűjtemények számára is.

Szakirodalom

- Butterfield, 1987 = Butterfield, Fiona J.: The Potential Long-Term Effects of Gamma Irradiation on Paper. *Studies in Conservation*, 1987. Vol. 32. No. 4. 181–191.
- Czikkely–Káli–Orosz–P. Holl–Szlabey, 2017 = Czikkely Tibor–Káli Csaba–Orosz Katalin–P. Holl Adrien–Szlabey Dorottya: Állományvédelmi ajánlás. Bp., Magyar Nemzeti Levéltár, 2017.
- Gutarowska, 2016 = Gutarowska, Beata: A modern approach to biodeterioration assessment and the disinfection of historical book collections. Lodz, 2016.
- Hammer–Carson–Riley, 1999 = Hammer, Kate A.–Carson, Christine F.–Riley, Thomas V.: Antimicrobial activity of essential oils and other plant extracts. *Journal of Applied Microbiology*, 1999. Vol. 86. 985–990. Link: <https://doi.org/10.1046/j.1365-2672.1999.00780.x> (A letöltés ideje: 2020.06.04.)
- Kahn, 2003 = Kahn, Miriam B.: Disaster Response and Planning for Libraries. Chicago, American Library Association, 2003.
- Kastaly, 2010 = Kastaly Beatrix: Múzeumi gyűjtemények anyagait károsító mikroorganizmusok. Hogyan előzhető meg a „fertőzés” és gátolható meg a „járvány”? Bp., Néprajzi Múzeum, 2010.
- Kovács, [d. n.]: = Kovács Petronella: Kriptafeltárások restaurátor szemmel. *ISIS Erdélyi Restaurátor füzetek*. 17. 26.
- Fassatiová, 1984 = Fassatiová, Olga: Penészek és fonalas gombák az alkalmazott mikrobiológiában. Bp., Mezőgazdasági, 1984.
- Szentirmai, 2013 = Szentirmai Attila: Mikroszkóppal vizsgálható gombák birodalma. Bp., 2013. Link: <http://web.unideb.hu/~szentirmai/GOMBAK.pdf> (A letöltés ideje: 2020. 06. 02.)
- Tímárné, 1993 = Tímárné Balázsy Ágnes: Műtárgyak szerves anyagainak felépítése és lebomlása. Bp., Magyar Nemzeti Múzeum, 1993.

A tanulmányhoz tartozó illusztrációkat a lapszám színes mellékletében, a füzet végén helyeztük el.

Kulcsár Krisztina

Ember Győző 18. századról folytatott bécsi kutatásai*

Ember Győző visszaemlékezéseiben központi szerepet játszott, hogy „1933 őszétől 1934 nyaráig Szekfű Gyula ajánlatára a Bécsi Magyar Történetkutató Intézet rendes tagja” volt, ahol történeti kutatásokat végzett.¹ Ez a kutatóút több szempontból nagy jelentőségű. Egyrészt ez volt az első külföldi tanulmányútja és egyben a leghosszabb külföldi tartózkodása,² másrészt kutatási témája meghatározta egész történeti pályafutásának irányát – és napjainkra nézve is fontos eredményeket hozott.

Bécsi kutatási lehetőségek 1918 után

Az Osztrák–Magyar Monarchia 1918-as szétesése új helyzetet teremtett az addig közösen „termelt”, közösen őrzött írásos vagyoni és szellemi érték megőrzésében és kutatási lehetőségeiben. A kutatás elől sokáig (dinasztikus érdekből is) zárolt bécsi levéltárakban kibővítették az addig csupán az 1847. évben megszabott kutatási időhatárt: a tudományos kutatók hozzáférhettek immáron az 1894. december 31. határnap előtt keletkezett dokumentumokhoz,³ ami új távlatokat nyitott a kutatási témák terén. Másfelől azonban kérdésessé vált a közös szellemi örökség sorsa, további megőrzésük, elhelyezésük. A Magyar Történelmi Társulat már röviddel a felbomlás után a közös levéltári iratanyag felmérésére levéltári delegációt állított fel. Tagjai, a korábbi bécsi magyar levéltárosok, a munkájuk során olyan tájékoztatókat is készítettek, amelyek megkönnyítették a kutatók eligazodását az iratanyagban.⁴ A társulat emellett a kibővült kutatási lehetőségek miatt kútfőkiadvány-sorozatot tervezett

* A Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárában 2019. március 1-jén „Ember Győző hagyatékának újragondolása” címmel rendezett konferencián elhangzott előadás bővített változata. Ezúton köszönöm kollégáimnak, Berényiné Kovács Gyöngyinek, Klettner Csillának, Oross Andrásnak, Pongrácz Erzsébetnek, Reisz T. Csabának és Sávolyné Nagy Erzsébetnek, valamint Gecsényi Lajosnak a kutatásomhoz nyújtott segítségüket.

¹ Erdmann, 1989: 37. Lásd még saját összeállítású önéletrajzaiban is: MNL OL P 2093 Személyi iratok, i. tétel: Önéletrajzok.

² Az Amerikai Egyesült Államokban csupán fél évet tartózkodott. Ez idő alatt az amerikai levéltári rendszerrel és levéltárüggyel ismerkedett, valamint magyar vonatkozású iratanyagokat térképezett fel, történeti kutatásokat tehát nem folytatott. MNL OL P 2093 Tanulmányutak. Amerikai Egyesült Államok. Ford ösztöndíj, levelezés. Pályázat, 1967.

³ Hochedlinger, 2013: 426. És vö. MNL OL K 830 4. tétel, „Szabályzat a Magyar Történelmi Társulat által Bécsben szervezett történelmi kutatásra (é.n.), fol. 13r. 1. §.

⁴ Szekfű–Miskolczy, 1924–1927.

„Magyarország újabbkori történetének forrásai. Fontes Hungariae aevi recentioris” címmel. Ennek előkészítésére kutatókat küldött Bécsbe, majd Klebelsberg Kunó kultuszminiszter ötletére és támogatásával külön „kutatóközpont” jött létre az osztrák fővárosban,⁵ így szervezettebb formában folyhattak a kötetek előkészületei.

A Magyar Történelmi Társulat bécsi intézete 1920 óta létezett, később Bécsi Magyar Történelmi Intézet, majd 1933-tól Gróf Klebelsberg Kuno Magyar Történetkutató Intézet néven működött. 1924 óta fogadott ösztöndíjasokat is, akiknek szállást biztosított, valamint a személyes kapcsolatok révén lehetővé tette kutatásaikat és a tervbe vett Fontes-kötetek előkészítését. A kiutazók munkáját (iratmásolásokat, cédulázást) tanáraik, Bécsben tanult vagy dolgozott egykori levéltárosok, levéltári kiküldöttek, intézetigazgatók, kutatók irányították, például Károlyi Árpád, Szekfű Gyula, Eckhart Ferenc, Domanovszky Sándor. Ők határozták meg a *Fontes* számára kiválasztott, valamint a magyar történetkutatás szempontjából fontos kutatási témákat, és felügyelték a források másolását, kivonatolását. Ember Győző ilyen ösztöndíj keretében folytathatott bécsi levéltári kutatásokat, amelyek részleteit, kutatásainak tartalmát és az eredmények hasznosulását mutatom be jelen tanulmányban.

Ember Győző bécsi ösztöndíjai

Ember Győző sokat emlegetett 1933/34. évi állandó belső, vagyis „tiszteletdíjjal” járó ösztöndíját nem a megszokott módon nyerte el. Valószínűleg csak később, az ösztöndíj-pályázatok február 20-i beadási határideje után⁶ juthatott eszébe tanárának, Szekfű Gyulának (vagy magának Ember Győzőnek), hogy bécsi kutatási ösztöndíjért folyamodjon – de erről nincs szó visszaemlékezésében. Márciusban Szekfű személyesen kereste meg kérésével a bécsi intézet igazgatóját, Angyal Dávidot, és ajánlotta figyelmébe tanítványát, aki ekkor még csak diploma előtt álló tanárjelölt volt.⁷ Szekfű azért fordult egyenesen Angyal Dávidhoz, mert amíg a bécsi Collegium Hungaricum ösztöndíjainak odaítéléséről 1927-től az Országos Ösztöndíjtanács döntött, addig a Bécsi Magyar Történelmi Intézet esetében maga az intézetigazgató véleményezte (és javasolta) az ösztöndíjasokat. Az Országos Magyar Gyűjteményegyetem javaslata alapján ezután a vallás- és közoktatásügyi miniszter döntött.⁸ Szekfű szakértelme és bécsi helyismerete köztudott volt: 1909 és 1918 között levéltárosként működött Bécsben, és tagja volt a magyar levéltári felszámoló bizottságnak. 1925-ben lemondott erről a feladatáról, mert Budapesten egyetemi tanárnak nevezték ki⁹ – így került hozzá Ember diákként.

⁵ Vö. Schneider, 1989; Ujváry, 2017.

⁶ Ujváry, 2017: 132.

⁷ MNL OL K 726 1933/297.

⁸ Ujváry, 2017: 130–131.

⁹ Fazekas, 2015: 45–46.

Angyal március 6-án írt az Országos Magyar Gyűjteményegyetem ügyvezető al-elnökének, dr. Petrovics Eleknek, majd március 11-én Lukinich Imrének, a Magyar Történelmi Társulat főtítkárának, hogy a „sürgősen beadott” folyamodók felvételét támogassa. Ember Győzővel együtt ugyanis egy másik történész, Csapodi Csaba felvételét is javasolta. Őt viszont Domanovszky Sándor, az Országos Ösztöndíjtanács elnöke protezsálta, majd véleményezte is Csapodi folyamodványát.¹⁰ Mivel mindkét „fiatal kutató a magyar történetkutatás szempontjából figyelmet érdemlő problémákkal foglalkozik és munkájuk lehetővé tétele kívánatos”, valamint ösztöndíjukat az intézet biztosítani tudta, kérvényüket nem utasították el, hanem a szokásos úton beadottakkal együtt intézték. A nagynevű támogatók miatt várható volt a kedvező döntés, vagyis mindketten a Bécsi Magyar Történeti Intézet rendes belső ösztöndíjasaként tartózkodhattak Bécsben 1933. november 1-jétől 1934. július közepéig.¹¹

Kevésbé ismert tény, hogy Ember hosszú ösztöndíját megelőzően, 1933 nyarán is kutathatott Bécsben.¹² Ezt is a személyes kapcsolatokból fakadó előnyök tették lehetővé. Pártfogója – Szekfű Gyulán keresztül – ismét Angyal Dávid volt, aki júniusban, még a több hónapos tanulmányútról szóló döntés meghozatala előtt ismét Petrovics Elekhez folyamodott Ember Győző rövidke kérvényével, hogy a tanárjelölt¹³ az intézet „változó belső tagsági helyére” felvételt nyerhessen, vagyis egy rövid kutatóút keretében kutathasson Bécsben. Az indoklásban szerepelt, hogy miután Ember a budapesti helytartótanácsi iratanyagot már feldolgozta, szükséges lenne, „hogy a m. kir. helytartótanács III. Károly alatti gazdasági és népjóléti politikáját tárgyaló” doktori értekezését „a bécsi levéltári anyaggal kiegészíthesse”.¹⁴ A június 21-én kelt igazgatótanácsi döntés alapján felvették változó belső tagnak. Angyal Dávid ugyan a szeptemberi tartózkodást javasolta,¹⁵ végül (feltehetően amiatt, hogy Ember mihamarabb be tudja építeni a bécsi adatokat a disszertációjába) augusztusban töltött kint egy hónapot.¹⁶ Ember ezen a nyáron nem speciális, hanem ma már közismert iratanyagokban kutatott, amelyek azonban akkoriban még egyáltalán nem voltak annyira kutatóttak, feldolgozottak és segédlettel ellátottak, mint napjainkban. Témaválasztása és a források ismeretlensége miatt így új eredményeket várhattak tőle.

¹⁰ MNL OL K 726 1933/297.

¹¹ Erről értesíti őt a vallás- és közoktatásügyi miniszter nevében az Országos Magyar Gyűjteményegyetemen keresztül 18316/1933 sz. rendelettel 1933. július 10-én. MNL OL K 726 1933/550. Angyal Dávid értesítése: uo. 1933/489.

¹² Ember Győző ugyan megemlíti a vele folytatott beszélgetésben, ez a tény nyomtatásban azonban nem jelent meg. Vö. MNL OL P 2093 Személyi iratok, e tétel: Akadémiai, levéltári káderanyag, egyéb. „Emlékezés és történelem. Beszélgetés Ember Győzővel, 1988” (A Levéltári Szemlében 1989-ben publikált beszélgetés eredeti, bővebb változatának szövege), 10. o.

¹³ MNL OL K 726 1933/489.

¹⁴ MNL OL K 726 1933/514. benne: 1933/499.

¹⁵ MNL OL K 726 1933/514.

¹⁶ ÖStA HHStA Forscherbogen, Ember Viktor (Győző), 1933/2098.

Ember Győző részben a Haus-, Hof- und Staatsarchivba járt, ahol az Ungarische Akten sorozatban a témájához kapcsolódóan 18. századi részeket nézett át: 41 csomót az 1717 és 1740 közötti időszakból (Fasc. 198–248), valamint az országgyűlési ügyeket (Ungarische Akten, Comititalia. 4 csomó az 1723 és 1752 közötti évekből). Ezeken túl kis kihagyásokkal jegyzőkönyveket, továbbá általános, pénzüggel összefüggő iratokat is áttanulmányozott. A jelzeteket feltehetően magától Szekfűtől kaphatta, de támaszkodhatott a Levéltári Közleményekben megjelent ismertetésre is, amely az Ember által is kutatott irategyütteseket külön is kiemeli, mint például az Alte Kabinettsakten sorozatból a Nádasdy–Teleki-féle örökösödési ügyre vonatkozó iratokat (1693–1757).¹⁷ A hónap második felében a Hofkammerarchivot látogatta, ahol az Ungarische Gedenkbücher állagban kutatott. Jelentésében nem a mennyiségi adatokat emelte ki, és nem is sorolta fel tételesen, jelzetek szerint az átnézett sorozatokat – sokkal inkább a feltárt levéltári iratok jelentőségét hangsúlyozta. Saját megfogalmazása szerint elsősorban annak megállapítására törekedett, hogy „a helytartótanácsi felterjesztésekre leérkező, és a bécsi udvar felfogását kifejező királyi resolútiók milyen úton jöttek létre”.¹⁸ Bécsi munkájának eredményeként bölcsész-doktori értekezését nyomtatásban is megjelentette.¹⁹

Az ezt követő hosszabb bécsi tartózkodása alatt még inkább megfigyelhető, hogy e kérdéskör felé fordult, vagyis azt vizsgálta, ki és milyen véleményt vallott a magyar ügyekről, kinek a befolyása érezhető az egyes uralkodói döntésekben (mai szakki-fejezéssel a *Denkprozesse*-t akarta feltárni). Kutatásaihoz ideális háttérrel biztosított a Bécsi Magyar Történeti Intézet az egykori magyar gárdapalotában (Trautsonpalota, ma az osztrák Igazságügyminisztérium székhelye). Itt az ösztöndíjasok ellátásban részesültek: a lakhatással együtt járt a fűtés, világítás, kiszolgálás, sőt a napi háromszori étkezési és a mosatási lehetőség, valamint szükség esetén az orvosi ellátás.²⁰ Ember Győző 1933. november 1. helyett csak 12-én érkezett meg Bécsbe a 11-én tartott doktori avatása miatt,²¹ de november 14-től kezdve június 28-ig nap mint nap, ahogy maga mondta, „megszállottként”²² látogatta a levéltár épületét a Minoritenplatzon, 9.30 és 17.30 (18.00) óra között. Kivételt csak a vásár- és ünnepnapok, valamint az ünnepek miatti hosszabb szünetek jelentettek. Ekkor (1969-ig) ugyanis még szombaton is lehetett kutatni, 9 és 13 óra között.²³ Ember Győző ösztöndíja idején összesen 133 napon jelent meg a Minoritenplatzon.²⁴ A leghosszabb távol-

¹⁷ Szekfű–Miskolczy, 1924–1927: 1926, 47–48.

¹⁸ MNL OL K 830 2. tétel, 1933. Ember Győző jelentése.

¹⁹ Ember, 1933.

²⁰ Ujváry, 2017: 128.; és ösztöndíjkiírás az 1936/37. évre: MNL OL Y 7 1949/867. (105/1936. OL).

²¹ MNL OL K 830 1. tétel, 1933. nov. 6. Ember Győző képeslapja Angyal Dávidnak.

²² Erdmann, 1989: 40.

²³ Hochedlinger, 2013: 435–436.

²⁴ ÖStA HHStA Forscherbogen, Ember Viktor (Győző), 1933/2965; uo. 1934/8.

léte érthetően a karácsonyi ünnepnapok miatt volt, ezek után 1934. január 16-án, kedden ért Bécsbe Csapodi Csabával, személyvonaton.²⁵

Ember Győző bécsi levéltári kutatásai és publikációi

A Bécsben kutatók az 1930-as években egyszerre két kutatási témát adhattak meg kutatói úrlapjukon (Forscherbogen). Ember Győző (kutatói lapján németesen, Viktor Emberként szerepel és így is írta azt alá) az Államtanácsot és annak magyar vonatkozásait jelölte meg Szekfű Gyula javaslatára. Később, 1934. március 9-én ugyan az országos főbiztosságot is megadta kutatási témaként, de valójában ezen a témán nem dolgozott, mivel kutatói lapján nincs nyoma semmilyen kikérésnek. (Jelentése tanúsága szerint azonban a szabad idejében ennek a hivatalnak a történetét írta meg, tehát a kutatás tervei között szerepelt, bár végül feltehetően az augusztusban gyűjtött adatai használta fel.²⁶)

Bécsi kutatásainak súlypontját tehát az Államtanács (Staatsrat) és annak magyar vonatkozásai jelentették. Az Államtanács 1761 januárjától működött, létrehozásakor az volt a cél, hogy ily módon egységes belpolitikai alapelvek szerint irányíthassák a Habsburg Monarchia különböző tartományait. A tanács ténylegesen csak tanácsadó szerepet töltött be, nem kapott hatósági feladatokat. Az államtanácsosok (Wenzel Anton Kaunitz-Rietberg államkancellárt kivéve) más hivatalt nem viseltek, így másnak nem nyilatkozhattak, sőt mintegy titoktartásra is kötelezték őket. Feladatuk az volt, hogy véleményt nyilvánítsanak volt a legkülönbözőbb ügyekben. Egyik tagjuk, Anton Maria Stupan államtanácsos szerint az Államtanács egy „titkos eszköz” volt, amelytől a királynő tetszése szerint kért véleményt.²⁷ Tagjai között három főrangú államminiszter volt (kezdetben Kaunitz gróf, Leopold Joseph von Daun, Friedrich Wilhelm von Haugwitz), valamint három alacsonyabb rangú államtanácsos: Heinrich Blümegen gróf (később államminiszter), Egyd Valentin Borié és az előbb említett Stupan báró. Az Államtanács egyedisége és „titkossága” azt is jelentette, hogy más hivatallal nem levelezett, tagjai csupán az uralkodóhoz benyújtott felterjesztéseket véleményezték. Ezeket az iratokat az államtanácsnál nem iktatták (csupán évenkénti sorszámot adtak az ügynek), és mivel azokat tárgyalás után visszaküldték az érintett hivatalnak, nem kerültek irattárba sem. A beérkezett ügyiratot előkészítették a tárgyalásra: kivonatolták a tényállást, és összefoglalták az alsóbb fokú hivatalok véleményét. Ezeket a dokumentumokat azután köröztették az államtanácsosok között, akik rávezették véleményüket a votumívre. Ezeket a véleményíveket nem kollegiális alapon töltötték ki, hanem fordított rangsorrendben

²⁵ MNL OL K 830 1. tétel, 1934. jan. 14. Csapodi Csaba levelezőlapja Angyal Dávidnak.

²⁶ MNL OL K 830 2. tétel, 1934. Ember Győző jelentése. Az elkészült tanulmány nyomtatásban megjelent: Ember, 1934.

²⁷ Ember, 1959–1960: VII. 176. No. 97.

– szükség esetén akár többször is köröztették őket. Az uralkodói döntés szövegét végül az eredeti iratra vezették rá, illetőleg feljegyezték a jegyzőkönyvben. Az Államtanácsnál ezért nem készültek külön kiadmányok, tehát fogalmazványok sem maradtak fenn. Az irattárában megőrizték azonban a vótumíveket az államtanácsosok véleményével együtt. „Joggal mondhatjuk tehát, hogy az államtanácsi akta az ügy egész történetét, a species factitól a végső elintézésig híven visszatükrözteti...”²⁸

A vótumívek alkalmazása jól mutatja, hogy nem a közös, egységes tanácsi állásfoglalás volt a cél, hanem az egyéni meglátások kifejezése. Így azok alapján könnyen megismerhetők a korabeli politikai, társadalmi, gazdasági nézetek és tendenciák is – éppen ezért unikálisak ezek a források, és emiatt számított újdonságnak Ember Győző kutatási témája. A véleményívekből meg tudta állapítani, hogy az uralkodói döntés melyik tanácsos véleményéből alakult ki – tehát melyikük javaslatát, értékrendjét fogadta el Mária Terézia, és melyikük befolyása volt döntőbb. Az Államtanács a magyar ügyekben is véleményt nyilvánított (miközben magyar származású tanácsosa 1785-ig nem volt), illetékességi köre az államigazgatás minden ügykörére kiterjedt; a tárgyalat ügyek között találunk az adóügyre, a gazdaságra és iparpolitikára, a rendekre és a társadalmi kérdésekre vonatkozókat, de az Államtanács elé kerültek nemesítések, hivatali kinevezések, a büntetőügy egységesítésével kapcsolatos kérdések is.

A bécsi nyolc hónap alatt Ember Győző nem a jegyzőkönyvek és a mutatók alapján haladt, hanem szisztematikus, darabszintű kutatást végzett. A Staatsrat 1761-es felállításától kezdődően átnézte valamennyi iratot, és ott zárta le kutatásait, ameddig eljutott 1934. június végére. Az Államtanács az 1760-as években évente 12–17 csomónyi iratot termelt, Ember Győző összesen 116 csomót kapott kézhez, vagyis naponta mintegy 1 csomót tudott feldolgozni. Ez összesen több mint 28 103 darab ügyirat átnézését jelentette (az iratok száma évi 3077 és 4344 között mozgott).²⁹ Ember két okból tudott ekkora mennyiséggel végezni: egyrészt, ahogy saját maga emlékezett erre vissza, különleges, kivételezett kutatói helyzetben volt. Szekfű Gyula beajánlotta régi barátjához, Lothar Grosshoz, aki akkor a Haus-, Hof- und Staatsarchiv aligazgatója volt, és Károlyi Árpádhoz, aki 1909 és 1913 között volt ott igazgató. Mindketten pártfogásukba vették a frissen doktorált Ember Győzőt. Károlyi hasznos tanácsokkal látta el, Gross a levéltárban segítette kutatásait.³⁰ Emiatt Ember az ún. bizalmas kutatószobában folytathatta kutatásait, és a csomókat előkészítés nélkül, számolatlanul vitték ki neki. Másrészt ő saját maga is válogatást végzett: a „legtágabb értelemben vett Magyarországra” vonatkozó iratokat nézte át, a többivel nem törődött. Ideértette Erdélyt, Szlavóniát, Horvátországot, Dalmáciát és a határör-

²⁸ Szekfű–Miskolczy, 1924–1927: 1926. 65.

²⁹ ÖStA HHStA Forscherbogen, Ember Viktor (Győző), 1933/2965; uo. 1934/8.

³⁰ MNL OL P 2093 Staatsrat protocollumok. Legépelte kézirat bevezetője, 1. o.

vidéket is, sőt az 1779-ig külön kormányzott Temesi Bánságot és a szepességi városokat is.³¹ Azonban még ezek „az iratok, sőt a kiválasztottak egyes részei közül” is válogatott. Elsősorban az a cél vezérelte, hogy megállapítsa az egyes államtanácsosok szerepét, tanácsadói jellegét, másrészt a tágon vett Magyarország történetére akart ezáltal „fényt deríteni”, de az első szempont volt a döntő: hogy megismerje az államtanács magyar politikáját,³² vagyis a tanácsosok szerepét Magyarország ügyeinek intézésében.³³

Munkamódszerét is ennek a célnak és az iratanyag terjedelmének rendelte alá, hiszen akkor még nem volt fénymásolás vagy digitális fényképezőgép, a mikrofilmzés is csak gyerekcipőben járt,³⁴ így maradt a kézzel jegyzetelés, a cédulázás. Talán megkérdőjelezhető választott módszere, de akkor hatékonnak tűnt. Jegyzeteit ugyanis két nyelven, vegyesen vezette: magyarul jegyzetelt, de egyes részeket, szavakat, kifejezéseket, helyenként akár hosszú forrásrészeket kiírt németül, olyanokat, amelyeket jellemzőnek tartott az egyes államtanácsosok esetében. Néha a német idézetek közé magyar szövegeket szúrt. A hatalmas mennyiségű átnézett iratanyag-ról két kötegni cédulát készített. Jegyzeteit 17 x 20 cm méretű papírlapokra írta, amelyeket nem sorszámozott, csak az iktatószám szolgált eligazodásként.

Kutatásainak közvetlen eredményéről tanúskodnak azon tanulmányai, amelyek bécsi kutatóútja után vagy az 1930-as években jelentek meg.³⁵ Újabb bécsi ösztöndíjat azonban nem kérvényezett, mert 1934-től két évig az Országos Levéltár ÁDOB-os (Állástalan Diplomások Országos Bizottsága) gyakornokaként dolgozott, majd 1936-tól már rendes alkalmazásában állt. A tanulmányaihoz szükséges pontosítások miatt a korszakban bevett módszerhez folyamodott: iratkölcsönzést kért a bécsi levéltárból. (Tegyük hozzá, hogy az államközi iratkölcsönzés nem csak a levéltárosok számára volt lehetséges, mások is élhettek ezzel a lehetőséggel.³⁶) Az 1936-ban kikölcsönzött 70 darab ügyiratot futárpostával szállították Bécsből Budapestre.³⁷ Ezek az 1761 és 1764 közötti időszakból származó kikölcsönzött ügyiratok mind az erdélyi viszonyokkal voltak kapcsolatban, országgyűlési ügyekről, sőt a madéfalvai veszedelemről szóltak, Buccow erdélyi főhadparancsnok és gubernátor haláláig terjedően – feltehetően egy újabb publikáció szerepelt Ember tervei között.

³¹ MNL OL P 2093 Staatsrat protocollumok. Legévelt kézirat bevezetője, 2. o.

³² Uo. 3. o.

³³ MNL OL K 830 2. tétel, 1934. Ember Győző jelentése.

³⁴ Bécsben ugyan már 1903-ban fotóműhelyt rendeztek be a levéltár épületében, de azt 1922-ben bezárták, és 1925-től az Osztrák Nemzeti Könyvtár végzett mikrofilmzést – az Österreichisches Staatsarchiv 1945 után sem rendelkezett saját fotóműhellyel, külsős vállalkozók készítették a megrendeléseket. Vö. Hochedlinger, 2013: 406–408.

³⁵ Ember, 1935a; Ember, 1935b; Ember, 1936a; Ember, 1936b.

³⁶ Hochedlinger, 2013: 436.

³⁷ MNL OL Y 1 1936/317.

Az 1936-ban megjelent utolsó cikkét követően Ember levéltárosi, majd 1949-től levéltárigazgatói teendői miatt sokáig semmit nem publikált az államtanácsi kutatásaival kapcsolatban. Két évtized elteltével látott ismét napvilágot egy publikációja. Közvetlenül ezt megelőzően Bécsben kutatásokat folytatott – feltehetően akkor pontosította fiatalkori jegyzeteit. Utazását támogatta a Művelődésügyi Minisztérium, mivel előtte Konstanzban a 36. Deutscher Archivtagon és hivatalos kiküldetésen vett részt a hesseni levéltárakban Szedő Antal helyett.³⁸ Ezután 1958. szeptember 19. és október 31. között egyénileg kutatott Bécsben, amelyet a Magyar Tudományos Akadémia Társadalmi-Történeti Tudományok Osztálya is támogatott.³⁹ Kutatásának 37 napjából tizennégyet nyári szabadsága terhére, 23-at a heti két kutatónapjának terhére számolt el.⁴⁰ Ekkor azonban az Államtanács iratanyagán kívül már a 16. századi külpolitikáról is folytatott vizsgálatokat – állt a jelentésében, amelyet megküldött mind a Magyar Tudományos Akadémiának, mind a Művelődésügyi Minisztérium Levéltári Osztályának.⁴¹

Újabb kutatásának eredménye az *Acta Historica*-ban jelent meg három részben, alapjául az 1930-as években készített cédulái szolgáltak. A közleményben az államtanácsi votumokról írt jegyzeteit publikálta németül (a korábban magyarul jegyzetelt részeket lefordította). Ebben a szűk válogatásban csupán 102 ügy kapott helyet.⁴² E bécsi kutatóútjának egy másik nagy hozadéka is volt.⁴³ A Művelődési Minisztérium Levéltári Osztálya ugyanis 1961-ben megrendelte az Államtanács 1761 és 1768 közötti jegyzőkönyveinek mikrofilmizetését, amelyekhez azután több pótfelvételt is kértek.⁴⁴ Ezt követően ismét több évtized telt el, amikor idejét (már nyugdíjasként)

³⁸ MNL OL XIX-I-4-ab-2-14 tétel-125658/1958. Georg Wilhelm Sante-nek, a Német Levéltárosok Egyesülete elnökének levele Szedő Antalhoz, Wiesbaden, 1958. aug. 11.

³⁹ Tartózkodását 1000 schillinggel támogatta a minisztérium, amelyet az MTA devizásított célhitelkeretéből biztosítottak. MNL OL XIX-I-4-ab-2-1 tétel-125542/1958. Annak viszont nem találtam nyomát, hogy utazását az MTA más módon támogatta volna. AL, III. 40. 14/9. dosszié. Az Akadémiai Levéltárban folytatott kutatásaimhoz Hay Diana nyújtott segítséget, amit ezúton is köszönök.

⁴⁰ MNL OL Y 7 1958/1329. és uo. P 2093 Tanulmányutak, NSZK; Ausztria. Kimutatás a szabadság- és kutatónapokról.

⁴¹ A jelentés példányaait lásd: MNL OL P 2093 Tanulmányutak, Ausztria. 1958. nov. 10.; MNL OL XIX-I-4-ab-2-1-tétel-126310/1958.; AL, III. 40. 14/9. dosszié. Ütíbeszámolók (Nyugat) 1958. Ember Győző jelentése, 1958. nov. 10.

⁴² Ember, 1959–1960. Eredetileg már ekkor hosszabb terjedelműt kívánhatott megjelentetni, mert az *Acta Historica* szerkesztőbizottságának ülésén Benda Kálmán a rövidített közlemény megjelentetését javasolta. MNL OL P 2093 Szerkesztőbizottságok, *Acta Historica*, 1958. Feljegyzés az *Acta Historica* 1958. jún. 28-i szerkesztőbizottsági üléséről.

⁴³ Ezt támasztja alá Kállay Istvánnak, az akkori bécsi levéltári delegátusnak a levele is, Bécs, 1959. okt. 31. MNL OL P 2093 Levelezés, 1959. Kállay István.

⁴⁴ MNL OL Y 7 1961/420. A 89.119/1961-es LOK számon megküldött 3823 mikrofilmfelvétel hat dobozba került. Elhelyezve az X 1953 törzsszámon a W 369–372 és W 382–386 tekerccsszámú dobozokban. A pótfelvételekről uo. Az 1769 és 1795 közötti évek jegyzőkönyveiről 2014-ben készült mikrofilm, 54119–54237. tekerccsszámú dobozok.

az összegyűjtött cédulák adatainak kiértékelésére fordíthatta, és elemzéseket végzett – többek között feldolgozta az 1936-ban kikölcsönzött bécsi iratok adatait is.⁴⁵

Ember Győző bécsi kutatásainak jelentősége

Az elmondottak alapján Ember kutatásainak jelentőségét újszerű témakijelölésében, szubjektív válogatási szempontjaiban és az államtanácsosok többévi véleményének elemzésében, tehát a tendenciák kimutatásában kereshetnénk. Munkáját 1945 óta azonban még értékesebbnek és jelentősebbnek mondhatjuk.

Bécsben a II. világháború pusztítása elől külső, védett helyszínekre menekítették a különösen értékesnek ítélt iratanyagokat, például az Államtanács dokumentumait. Az alsó-ausztriai Obritzbergben tárolt iratok (az Államtanács levéltárából a véleményívek) szomorú sorsra jutottak: elpusztult az odakerült 1550 csomónyi iratanyag és az 1761 és 1776 közötti ülésjegyzőkönyvek. A gazdag levéltári iratanyagnak csak töredéke, valamint a Bécsben, a levéltár pincéjében őrzött része maradt meg. Ezek a jegyzőkönyvek és mutatókönyvek (1761–1848; 526 kötet), néhány ülésjegyzőkönyv másolata (1781–1786; 3 kötet) és az elnöki iratok (1758/1760–1848; 10 doboz). A legkorábbi iratanyagból csupán egy csomónyi került elő épen (1767. No. 1251–1550), amelyet véletlenül nem a többi irat mellett tároltak, továbbá az 1833-tól kezdődő évek 400 doboz terjedelmű iratanyaga.⁴⁶ Ezenkívül válogatott, gépelt másolatok (1761–1833; 2 doboz) és több irat melléklete (1819–1848; 7 doboz) maradt fenn.⁴⁷

Ahogy az előzőekben bemutattam, az Államtanács rendszeréből fakadóan a hatalmas terjedelmű elpusztult iratanyag nem rekonstruálható még a más hivataloknál meglevő beadványok vagy fogalmazványok révén sem – a vótumívekből alig készültek másolatok. Néhány évből maradtak csak ránk vótummásolatok: az ún. Kaunitz-voten, amely csak az államkancellár sajátjait tartalmazza,⁴⁸ az ún. Kollerakten⁴⁹ és az egyetlen magyar államtanácsos, Izdeny József hagyatékaiban megőrzött vótumok⁵⁰ – mindezek azonban szerzőik egyoldalú nézeteit tükrözik vissza, a tanács többi tagját már nem. Néhány fontosabb ügy esetében más őrzési helyen megmaradtak a teljes vótumívek, így például II. József 1768. évi bántási útját követően, vagy az 1773. évi erdélyi utazásának végeztével megtárgyalt jelentéséről.⁵¹

⁴⁵ Ember, 1982; Ember, 1988; Ember, 1989.

⁴⁶ Fazekas, 2015: 416. Az 1845-ig tartó időszak irataihoz napjainkban elektronikus jegyzék áll rendelkezésre a Hungaricana Közgyűjteményi portálon.

⁴⁷ Coreth, 1958: 523–525.

⁴⁸ ÖStA HHStA KA StR Voten des Fürsten Kaunitz zu Staatsratsakten, 1767–1794. 8 doboz.

⁴⁹ MNL OL A 97.

⁵⁰ MNL OL I 30 és MNL OL B 34.

⁵¹ ÖStA HHStA HausA Hofreisen 3-1-2; uo. Hofreisen 3-1-3; uo. Hofreisen 3-1-4; uo. Hofreisen 7-8. Egyéb más helyek felsorolása: Kovács, 2018: 19–20.

Az egyedüli, teljesnek mondható sorozatot jelenleg már csak a jegyzőkönyvek (Protokollen) teszik ki, és a kutató ezekre van utalva, ha képet kíván alkotni az Államtanács szerepéről.⁵² Az évente több kötetből álló jegyzőkönyvek azonban elég szűkszavúak: tartalmazzák az ügy megnevezését, tárgyát igen röviden, továbbá a végső uralkodói döntés szövegét – ez azonban olvasható az illetékes hivatalnál levő ügyíraton is, az uralkodói aláírás előtt. Magukat az ügyiratokat, a véleményeket, az egyes tanácsosok nézeteit nem vezették be a kötetekbe.

Napjaink történetírása nem egységes abból a szempontból, milyen (történeti/kutatási) értéket képviselnek ezek a jegyzőkönyvi bejegyzések, vagyis pusztán az uralkodói döntésszövegek.⁵³ Az egyik nézet szerint legalább annyi forrásérték tulajdonítható ezeknek, mint az egykoron létezett vótumíveknek, sőt, még azoknál is nagyobb, kulcsszerepet feltételez, és ennek kapcsán – mondhatni – elítéli Ember kutatásait. Ezzel a véleménnyel nem értek egyet, több szempontból sem. Az kétségtelen, hogy az iratanyag pusztulása miatt teljességgel lehetetlenné vált Ember Győző kutatásának eredeti célja: nem lehet megismerni a döntéselőkészítési mechanizmust, az államtanácsosok egyéni nézeteit, egymásra és az uralkodóra gyakorolt befolyásukat, és így a gondolkodási folyamatokat.⁵⁴ A jegyzőkönyvek létjogosultsága, kutatási lehetőségei így napjaikban megváltozott célokat feltételeznek, vagyis mást és másként lehet már csak vizsgálni, nem úgy, mint azt Ember Győző tette az 1930-as években. Ahogy magam is utaltam rá, ugyan megkérdőjelezhető a kutatási módszere, de 1933-ban nem lehetett előre látni az iratok 1945-ös teljes pusztulását (még akkor sem, ha Ember Győző maga említi, hogy Bécsben átélte Dolfuss 1934. februári lépését az osztrák polgárháborúban, valamint az olasz csapatok bécsi bevonulását, és ezek némileg talán előrevetíthették a diktatúrához kapcsolódó várható rombolást⁵⁵). Úgy vélem azonban, nem szabad az ügyiratokénál nagyobb fontosságot tulajdonítani a fennmaradt jegyzőkönyvek bejegyzéseinek. A jegyzőkönyvek alapján az ugyan megállapíthatóvá válik, milyen ügyek kerültek az Államtanács elé, sőt mindez a monarchia teljes szintjén, tehát átfogó képet nyerhetünk az adott időszak döntéshelyezeteiről. Könnyebb, hogy egyúttal azonnal megtudhatjuk a végső uralkodói döntést anélkül, hogy az adott hivatal levéltárában

⁵² A Haus-, Hof- und Staatsarchiv honlapján online már kutathatók a mikrofilmről digitalizált 1761 és 1802 közötti jegyzőkönyvi oldalak: <https://www.archivinformationssystem.at/detail.aspx?ID=377858> (Hozzáférés dátuma: 2019. július 17.) Az 1769 és 1795 közötti részeit éppen a Budapesten őrzött mikrofilmek alapján digitalizálták és tették hozzáférhetővé.

⁵³ Kovács, 2018: 18–19.

⁵⁴ A publikált cédulák alapján például kimutatható, hogy II. József átvette Borié szóhasználatát és kifejezéseit. Ember, 1959–1960: VI. 345. No. 38. Vö. ÖStA HHStA HausA Hofreien 2-2-7. fol. 287v.

⁵⁵ MNL OL P 2093 Személyi iratok, e tétel: Akadémiai, levéltári káderanyag, egyéb. „Emlékezés és történelem. Beszélgetés Ember Győzővel, 1988” (A Levéltári Szemlében 1989-ben publikált beszélgetés eredeti, bővebb változatának szövege), 10. o.

vissza kellene keresnünk az ügyet.⁵⁶ A fent felsorolt alapadatokon túl azonban semmilyen újabb adatot nem lehet feltárni a jegyzőkönyvekből: sem a tárgyalás ügyről, sem a tárgyalás részleteiről, mindezeket a megsemmisült ügyiratok tartalmazták a tanácsosok egyéni véleményével együtt. Az uralkodói döntés (rezolúció) szövege viszont a legtöbb esetben fennmaradt a máshol megőrzött ügyiratokon.

Az elmondottak alapján úgy vélem, azt leszögezhetjük, hogy Ember Győző kutatásainak eredményei pótolhatatlan értéket jelentenek a 18. század története iránt érdeklődők számára, még akkor is, ha válogatása szubjektív és gyűjtése részleges. Elvégzett feltáró munkája azonban az 1945. évi pusztulás miatt kivételesen értékes, főként kéziratos cédulagyűjtése miatt. Az 1933–1934 folyamán készített két kötegni eredeti cédula ugyanis fennmaradt hagyatékában,⁵⁷ ezt ma a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára őrzi. Ezekon felfedezhetők javításai 1936-ból és 1958-ból.

Ember Győző már 1989-ben utalt a vele folytatott beszélgetésben arra, hogy tervezi egy nagyszabású tanulmány és forráskiadás elkészítését, amelynek gépelési munkái 1983-ra befejeződtek.⁵⁸ E terve nem volt újkeletű: már 1957-ben is ki akarta adatni az Államtanács tagjainak a magyar ügyekben írásban adott véleményeit, bemutatva a döntések előkészítésében játszott szerepüket. Részben a vótumok teljes közlését tervezte, részben csak a kivonatokat (hiszen kiegészíteni már nem tudta volna), magyarázó jegyzetekkel, a Fontes sorozatban, kb. 60 nyomtatott ív terjedelemben (ideértve egy 20 ívnyi bevezető tanulmányt is). Tervei szerint 1958-ra, esetleg 1959-re megjelenhetett volna az Akadémiai Kiadónál. Ehhez 1956. szeptember 26-án meg is szerezte a támogatást az MTA II. Filozófiai és Történettudományok Osztályának osztályvezetőségi ülésén, amikor pótlólag felvették (a XVI. századi urbáriumok forrásközléssel együtt) az osztály könyvkiadási tervébe, azzal a megjegyzéssel, hogy „a Staatsrat iratoknak a kiadása sürgősebb”.⁵⁹ A nagyívű publikáció azonban egyre csak váratott magára. Sokáig szerepelt ugyan mind az MTA II. osztályának, mind

⁵⁶ Ember Győző is tervezte, hogy összekapcsolja a Magyar Királyi Udvari Kancellária és az Erdélyi Udvari Kancellária irataival az államtanácsai bejegyzéseket. MNL OL P 2093 Staatsrat protocollumok. Anyaggyűjtés. Az ma már nem állapítható meg, hogy ennek az oka összefügg-e az iratanyag megsemmisülésével, vagyis azzal, hogy így máshonnan kell rekonstruálni az ügyeket. Vö. Kovács, 2018: 18.

⁵⁷ MNL OL P 2093 „Staatsrat protocollumok cédulamutatói” néven. Továbbra sincsenek meg azok a cédulák, amelyeket állítólag az Országos Levéltár még az 1960-as évek elején vásárolt meg az Emberrel egyidőben Bécsben kutatott Csapodi Csabától, és amelyek az Államtanács 1780-as évekbeli ügyeiről szólnak. Fazekas, 2015: 416. 754. lábjegyzet. Feltehető, hogy mégis Csapodi hagyatékának rendezetlen részében találhatók az Akadémiai Könyvtár Kézirattárában.

⁵⁸ Erdmann, 1989: 44.

⁵⁹ AL V. 102. 1956. évi osztályvezetőségi ülések. 3/4. dosszié. 1956. szeptember 26-i ülés. 2. napirendi pont. És lásd Ember Győző saját iratai között a kéziratos jegyzékében, „új javaslat”-ként feltüntetve: MNL OL P 2093 MTA Könyv- és Folyóiratkiadó Bizottság, 1958. Az 1958. ápr. 16-i ülés anyagához Ember Győző feljegyzése és a bővített, gépelt új javaslatok, 3. o.

az Akadémiai Kiadónak a könyvkiadási tervében.⁶⁰ A késlekedésnek több okát feltelelezhetjük. Egyrészt nehézséget jelentett a várható terjedelem, amely 1962-re már az eredeti terv kétszeresére, 120 kiadói ívre nőtt.⁶¹ Másrészt az iratokból tudjuk, hogy az Akadémiai Kiadó és az Akadémia a történettudományok terén növelni kívánta a monográfiák számát és csökkenteni a forráskiadásokét, dokumentum-publikációkét.⁶² Ennek egyik következménye lehetett, hogy a Könyv- és Folyóiratkiadó Bizottság 1959-ben azt javasolta, hogy a „Művelődésügyi Minisztérium felügyelete alá tartozó levéltárakban és múzeumokban készülő, nem akadémiai színvonalú művek kiadásának terhében más kiadók is osztozzanak”, majd rá két évre már azt közölték az Országos Levéltár igazgatójával (Ember Győzővel), hogy „az OL hivatalos kiadványait az Akadémiának nem áll módjában megjelentetni”.⁶³ Kérdés, hogy ezekbe a kategóriákba beletartozott-e a tervezett forráskiadvány. A késedelem döntő oka azonban végső soron az lehetett, hogy Ember még az 1960-as évek végére sem fejezte be a kéziratot,⁶⁴ az 1970-es években pedig (ugyan szerepelt a mű a kiadói kerettertvenben) Embert már más tervek foglalkoztatták: a vámpolitikai kiadvány, az Országos Levéltár jubileumi kötete, majd később a terminológiai szótár.⁶⁵

Nyugdíjas éveiben tudott csak visszatérni a pályafutásának kezdetén kutatott témájához: ismét elővette a forráskiadvány tervét, fáradhatatlanul dolgozott. Az 1980-as évek végére már 124 szerzői ívvel számolt, „Az osztrák államtanács magyar politikája, 1761–1768” címen. A bevezető tanulmányt ekkor 1735 oldalra, az okmánytárat 1077 oldalra tervezte. Ebből az MNL OL őrizetében csak töredék maradt meg: az 1508 oldalas gépelt kézirat hiányos, és a jegyzetapparátusa is töredékes. A tanulmány nyolc fejezetben tárgyalja az Államtanács és Magyarország viszonyát, szó esik benne az Államtanács rendeltetésén és Magyarországnak a Habsburg Monarchiában betöltött szerepén túl a magyar alkotmányról és a királyi hatalomról is (vala-

⁶⁰ Vö. uo. 1959. 1959. ápr. 20-i ülés, 1. napirendi pont melléklete: A Társadalmi-Történeti Tudományok Osztálya 1960. évi kiadói terve, 4. o. és tartalék terve, 6. o.; uo. 1960. 1960. márc. 21-i ülés, 2. napirendi ponthoz: Javaslat a II. osztály 1961. évi akadémiai kiadványtervére, 8. o.; uo. Kiadványjavaslat az 1961. júl. 4-i bizottsági üléshez, 5. o. (1963-re ígérve).

⁶¹ AL, IX. 450. 2/4. dosszié, 1961. évi 3. ülés, 1961. júl. 7. 2. napirendi pont az 1962. évi könyvkiadási kerettervről, 36. o.

⁶² MNL OL P 2093 MTA Könyv- és Folyóiratkiadó Bizottság, 1958. Az 1958. jún. 2-i ülés anyaga, 2. napirendi pont, 2. megjegyzés, 2. o.

⁶³ AL, IX. 450. 27/7. dosszié, 1959. évi iratok, feljegyzések. 15550/II/LI/1959. Szabó Imre osztálytitkár feljegyzése, 1959. jún. 18. 2. pont a szakkiadók hiányáról; uo. 51/6. dosszié, 1962. jún. 2-i ülés, 1. napirendi pont, a. rész.

⁶⁴ MNL OL P 2093 MTA II. Osztály kiadványtervei és könyvkiadási tevékenységével kapcsolatos iratok. Könyvkiadási távlati tervek, 1966–1970. 10. o.; valamint 1970. évi beszámoló, 36. o.

⁶⁵ A „Magyarország nyugati áruforgalma a 16. század közepén” munkacímű mű felvétele: uo. 1971. évi könyvkiadás: Új művek felvétele és keretterve, 8. oldal; a több műre vonatkozóan l. uo. 1972. „A történettudomány könyvkiadási keretterve, 1972”, 15. és 40. o.; uo. 1974. „A Magyar Tudományos Akadémia Filozófiai és Történettudományok Osztályának könyvkiadási keretterve, 1974”, 12., 13., 34. o.

mennyi a votumokból megismert vélemények alapján). Terjedelmesebb fejezetben kaptak helyet a gazdasági (mezőgazdaság, telepítések, ipar, bányászat, kereskedelem, népesség, közlekedés), a kormányzati kérdések (közigazgatás, pénzügy, vármegyék, jogszolgáltatás), továbbá a társadalmi (jobbágyvédelem, úrbérrendezés, városok, várospolitiká, katonaság, különböző nemzetiségek) és a művelődési témák (vallás és állam kapcsolata, katolikusok támogatása, oktatás, vallásügy).⁶⁶ A mű publikációja ismét sikertelen volt, bár állítólag az Akadémia érdemben tárgyalt megjelentetéséről, Ember örököseivel is.

A tervezett kézirat már feltehetően nem fog napvilágot látni. Az OL munkatársai és az örökösök a hagyaték átvételekor megállapodtak, hogy a kézirat sorsáról külön döntés fog születni.⁶⁷ A teljes példányok az örökösök birtokában maradtak, de végül elhunytuk miatt ezek a gépelt példányok nem kerültek be a levéltár állományába, feltehetően kidobták őket a lakás kiürítésekor. Így most már feleslegesnek tűnik a kérdésfeltevés, érdemes-e kiadni, és ha igen, hogyan, milyen formában? Sokkal inkább felmerül a kérdés: mit lehet kezdeni a hagyatékban fennmaradt államtanács-i vonatkozású jegyzetekkel és cédulákkal? Vajon érdemes-e megjelentetni abban a formában, ahogy Ember Győző tervezte? Lehet-e informatív a szubjektív, egy témához kötődő, bár kétségkívül az élet szinte minden területéhez kapcsolódó adagyűjtés? Témájából kifolyólag várható, hogy a magyar témákat kutató történészek hasznosítani tudnák – más anyanyelvűek azonban csak akkor, ha nem magyarul, hanem németül látna napvilágot (mint az 1959–1960-as kiadvány). Ez esetben viszont nehézséget jelent, hogy a magyarul papírra vetett megjegyzéseket és forrásrészeket le (vissza) kell fordítani. Ez nem csupán a tökéletes nyelvismeretet feltételezi, hanem a korszakban való jártasságot is a szakkifejezések terén.

A nyomtatásban való megjelentetés vitathatatlanul hatalmas munkát és publikációs költséget jelent, így érdemes megfontolni az online megoldásokat. Pusztán a cédulák digitalizálása a párhuzamosan használt két nyelv miatt nem tűnik alkalmazható megoldásnak. Megfontolandónak tartom a digitális forráskiadás lehetőségeit. Ennek előnyeit kihasználva egy online forráskiadás révén a cédulák tartalma könnyen elérhetővé válhatna a világ bármely táján élő kutatók számára – természetesen ez a munka is alapos előkészítést és feldolgozást igényel, de a cédulák információtartalma miatt feltehetően megérné a ráfordított energiát.

⁶⁶ MNL OL P 2093 Staatsrat protocollumok. Anyaggyűjtés és gépelt cédulák 1761–1762-ből, jegyzetekkel. Az osztrák államtanács 3–4. fejezet kézírata; 5–7. fejezet kézírata (hiányok: 830–831. o.; 899–946. o.); 8. fejezet kézírata; 1–1000. o. (gépelt kézirat).

⁶⁷ MNL OL Y 7 1994–61–511.

Felhasznált források és szakirodalom

AL = Akadémiai Levéltár

III. 40 = Az MTA hivatala. 40. fond. Nemzetközi kapcsolatok

V. 102 = Az MTA testülete. 102. fond. II. Filozófiai és Történettudományok Osztálya

IX. 450 = Tudományos egyesületek, társaságok, bizottságok. 450. fond. Könyv- és Folyóiratkiadó Bizottság

MNL OL = Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára

A 97 = Magyar kancelláriai levéltár, *Hungarica et Transylvanica*

B 34 = Erdélyi kancelláriai levéltár, Br. Izdenczy József államtanácsos után maradt iratok

I 30 = Bécsi levéltárakból kiszolgáltatott iratok, Kabinettsarchiv, Izdenczy József irathagyatéka

K 726 = Polgári kori kormányhatósági levéltárak, Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumi Levéltár, Magyar Nemzeti Múzeum (Magyar Országos Gyűjteményegyetem), A Magyar Nemzeti Múzeum Tanácsa

K 830 1. tétel = Polgári kori kormányhatósági levéltárak, Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumi Levéltár, Bécsi Magyar Történeti Intézet, 1. tétel: Ügyiratok, levelek évről-évre

K 830 2. tétel = Polgári kori kormányhatósági levéltárak, Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumi Levéltár, Bécsi Magyar Történeti Intézet, 2. tétel: Tanulmányi jelentések

K 830 4. tétel = Polgári kori kormányhatósági levéltárak, Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumi Levéltár, Bécsi Magyar Történeti Intézet, 4. tétel: Szabályzatok

P 2093 = Magánlevéltárak, Személyi fondok, Ember Győző hagyatéka

XIX-I-4-ab-2-1 tétel = Az államigazgatás felsőbb szervei, Művelődésügyi Minisztérium, Levéltári Igazgatóság, Nemzetközi kapcsolatok, Bécsi levéltári anyag

XIX-I-4-ab-2-14 tétel = Az államigazgatás felsőbb szervei, Művelődésügyi Minisztérium, Levéltári Igazgatóság, Nemzetközi kapcsolatok, NSZK

Y 1 = A Magyar Országos Levéltár levéltára, Magyar Országos Levéltár, Általános iratok

Y 7 = A Magyar Országos Levéltár levéltára, Magyar Országos Levéltár, Általános iratok

ÖStA HHStA = Österreichisches Staatsarchiv, Haus-, Hof- und Staatsarchiv

HausA Hofreisen 2-2-7 = Habsburgisch-Lothringische Hausarchive, Hausarchiv, Hofreisen 2-2-7. Konzept des Berichts Kaiser Josephs II. an den Staatsrat über seine Reise durch Ungarn, Slavonien und das Banat.

HausA Hofreisen 3-1-2 = Habsburgisch-Lothringische Hausarchive, Hausarchiv, Hofreisen 3-1-2. Anmerkungen über die Reiserelation Kaiser Joseph II. in das Banat und nach Slavonien.

HausA Hofreisen 3-1-3 = Habsburgisch-Lothringische Hausarchive, Hausarchiv, Hofreisen 3-1-3. Anmerkungen über ein Votum des Freiherrn von Borie über die banatische und slawonische Reiserelation.

HausA Hofreisen 3-1-4 = Habsburgisch-Lothringische Hausarchive, Hausarchiv, Hofreisen 3-1-4. Religionssachen, Polizeisachen, die Landesverfassung, Kultur- und Ackerbau, Handel, Bergwesen und Sanitätswesen betreffende Punkte die in der kaiserlichen Reiserelation für Banat und Slavonien vorkommen.

HausA Hofreisen 7-8 = Habsburgisch-Lothringische Hausarchive, Hausarchiv, Hofreisen 7-8. Auszug aus der siebenbürgischen Reiserelation Kaiser Joseph II. mit Bemerkungen des Hofkriegsratspräsidenten, des Gubernators und von Baron Bruckenthal und Gutachten des Staatsrates.

KA StR = Kabinettsarchiv, Staatrat

Forscherbogen = Österreichisches Staatsarchiv, Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Forscherbogen

Coreth, 1958 = Anna Coreth: Das Schicksal des k. k. Kabinettsarchivs seit 1945. MÖStA, 1958. 514–525.

Ember, 1933 = Ember Győző: A magyar királyi helytartótanács gazdasági és népvédelmi működése III. Károly korában. Bp., 1933 (egyetemi doktori értekezés)

Ember, 1934 = Ember Győző: A commissariatus provincialis felállítása Magyarországon 1723-ban. A gróf Klebelsberg Kuno Magyar Történetkutató Intézet Évkönyve, 1934. 338–363.

Ember, 1935a = Ember Győző: Magyarország és az államtanács első tagjai. Századok, 1935. pótfüzet, 554–664.

Ember, 1935b = Ember Győző: Mária Terézia úrbérrendezése és az államtanács. A gróf Klebelsberg Kuno Magyar Történetkutató Intézet Évkönyve, 1935. 103–149.

Ember, 1936a = Ember Győző: Az egységes monarchia gondolata Mária Terézia korában. Századok, 1936. 241–281.

Ember, 1936b = Ember Győző: Egy katolikus államférfi a XVIII. században. Borié Egyed. Regnum, 1936. 327–345.

- Ember, 1959–1960 = Ember Győző: Der österreichische Staatsrat und die ungarische Verfassung, 1761–1768. *Acta Historica* VI., 1959–1960. 1–2. sz. 105–153., 3–4 sz. 331–371.; VII. 2. sz. 149–182.
- Ember, 1982 = Ember Győző: Der österreichische Staatsrat und Ungarn in den 1760er Jahren. In: Ungarn und Österreich unter Maria Theresia und Joseph II. Anna M. Drabek – Richard G. Plaschka – Adam Wandruszka (Hrsg.). Wien, 1982, 43–54.
- Ember, 1988 = Ember Győző: Báró Buccow Erdélyben és az osztrák államtanács, 1761–1764. *Századok*, 1988. 577–621.
- Ember, 1989 = Ember Győző: A magyar katonai határőrvidék és az osztrák államtanács, 1761–1768. *Hadtörténelmi Közlemények*, 1989. 475–494.
- Erdmann, 1989 = Erdmann Gyula: Beszélgetés Ember Győzővel. *Levéltári Szemle*, 1989. 1. sz. 37–45.
- Fazekas, 2015 = Fazekas István: A Haus-, Hof- und Staatsarchiv magyar vonatkozású iratai (A Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárának Kiadványai I. Levéltári leltárak 10). Bp., 2015.
- Hochedlinger, 2013 = Michael Hochedlinger: Österreichische Archivgeschichte. Vom Spätmittelalter bis zum Ende des Papierzeitalters (*Historische Hilfswissenschaften* Bd. 5), Köln–Weimar–Wien, 2013.
- Kovács, 2018 = Kovács Kálmán Árpád: Az erdélyi valláspolitikai rendszere az 1760–70-es években (*METEM Könyvek* 81). Bp., 2018.
- Schneider, 1989 = Schneider Márta: Magyar kulturális intézetek Bécsben a két világháború között. A Bécsi Magyar Történelmi Intézet és a Collegium Hungaricum. *Magyarságkutatás*, 1989. 205–216.
- Szekfű–Miskolczy, 1924–1927 = Szekfű Gyula–Miskolczy Gyula: A Házi-, Udvari és Állami Levéltár Bécsben. *Levéltári Közlemények*, 1924. 18–54., 1926. 44–79., 1927. 104–128.
- Ujváry, 2017 = Ujváry Gábor: Kulturális hídfőállások. A külföldi intézetek, tanszékek és lektorátusok szerepe a magyar kulturális külpolitika történetében. Bp., 2017. II. kötet. Bécs és a magyar kulturális külpolitika.

Wencz Balázs

Kádár János és Erich Honecker 1972. februári találkozója

Pártdokumentumok az MNL OL-ban és a Bundesarchivban

Jelen tanulmány célja, hogy – az eseménnyel kapcsolatos levéltári források bemutatása mellett – átfogó képet nyújtson Kádár Jánosnak Erich Honeckerrel folytatott 1972. február eleji tárgyalásáról. Erich Honecker a Német Demokratikus Köztársaság állampártja, a Német Szocialista Egységpárt (Sozialistische Einheitspartei Deutschlands, a továbbiakban SED) vezetésében 1971 májusában bekövetkezett váltást követően első alkalommal látogatott Magyarországra pártvezetői minőségében, és folytatott egyeztetéseket az MSZMP vezetőjével, Kádár János első titkárral.

Az előkészületek

„Erich Honecker elvtárs január 6-án az NDK budapesti nagykövete útján válaszolt javaslatunkra, hogy 1972. február elején készek vagyunk fogadni néhány napos baráti látogatásra az NDK párt- és kormányküldöttségét, amely viszonzozza Kádár János és Fock Jenő elvtársnak 1970. januárban¹ az NDK-ban tett látogatását.”² 1972 januárjának végére biztossá vált, hogy az MSZMP Központi Bizottsága (KB) és a Magyar Népköztársaság Kormányának meghívását elfogadva az NDK párt- és kormányküldöttsége 1972. február 2–3. között Magyarországon tartózkodik majd.

A keletnémet küldöttséget – az előzetes egyeztetéseknek megfelelően – Erich Honecker,³ a SED Központi Bizottságának első titkára vezette.⁴ A küldöttség tagjai voltak továbbá Werner Lamberz, a SED KB Politikai Bizottságának tagja, a KB titkára, Wolfgang Rauchfuss, a SED KB tagja, a Minisztertanács elnökhelyettese, Oskar Fischer, a SED KB tagja, külügyminiszterhelyettes és dr. Herbert Plaschke, az NDK budapesti nagykövete. A küldöttség kíséretéhez tartozott többek között

¹ Kádár János és Fock Jenő 1970. január 28–30. között tett látogatást Berlinben.

² MNL OL M-KS 288. f. 32. cs. 67. ő. e. 212.

³ Erich Honecker (1912. augusztus 25. – 1994. május 29.), a SED (Sozialistische Einheitspartei Deutschlands) főtitkára, az NDK államtanácsának elnöke. Az első titkári tisztségét Walter Ulbricht 1971. májusi leváltását követően egészen 1989 októberéig ő töltötte be. Müller-Enbergs-Wielgohs-Hoffmann –Herbst–Kirschey-Feix, 2010: 575–576.

⁴ MNL OL M-KS 288. f. 32. cs. 67. ő. e. 202.

Gerhard König, a SED KB osztályvezető-helyettese, Georg Folk, a SED KB magyar referense, Peter Günther, az NDK Külügyminisztériuma magyar szekciójának vezetője és Günther Huhn, az NDK–Magyar Gazdasági Vegyesbizottság titkára. A magyar tárgyalófél tagjai voltak – Kádár János mellett – Aczél György, dr. Tímár Mátyás, Puja Frigyes és Kovács Imre, szakértőként pedig dr. Perjési László, Barity Miklós és Serfőző Lajos vettek részt a kétnapos tárgyalássorozat eseményein.⁵

Az NDK párt- és kormányküldöttsége magyarországi látogatásának publikációs tervét egy 1972. január 26-án kelt, „Szigorúan bizalmas” minősítésű irat tartalmazza. A tervezet szerint a látogatással kapcsolatban előzetes kommunikét kellett megjelentetni január 29-én a 19 órai Esti Krónikában és a 19 óra 30 perckor kezdődő TV Híradóban is. Február 2-án valamennyi központi napilapnak szalagcímen kellett köszöntenie az NDK párt- és kormányküldöttségét, a Népszabadságnak pedig Erich Honecker és Willi Stoph életrajzát, illetve fényképét is közölnie kellett a hasábjain. Az Esti Hírlapnak, a Magyar Rádióknak és Televízióknak hírt kellett adnia a küldöttség megérkezéséről, a tárgyalások megkezdéséről és természetesen azok befejezéséről is.⁶

Az MSZMP pártközpontjában 1972. január 29-re készült el a részletes program, amely szerint a fogadóbizottság tagjainak február 2-án szerdán, pontosan 8 óra 40 perckor kellett gyülekeznie a Ferihegyi repülőtér Kormányváro termében. Az NDK párt- és kormányküldöttségének különgépe 9 órakor szállt le.⁷ A megérkezéskor „Kádár János elvtárs, dr. Herbert Plaschke elvtárs és dr. Nagy Lajos elvtárs a repülőgéphez megy, és üdvözlí a gépből kiszálló vendégeket. A protokollfőnök bemutatja az érkezőknek a fogadtatásra megjelent személyeket. Az üdvözlések után úttörők virágcsokrot nyújtanak át a küldöttség minden tagjának.”⁸

Ezt követően a vendégek gépkocsikba szálltak, és a vendéglátóik kíséretében a szállásra hajtottak. A párt- és kormányküldöttség látogatásának idejére a magyar pártvezetés URH-s előfutót biztosított, de díszmotoros kíséret ezen a két napon nem volt. A megbeszélésekre az MSZMP KB székházában, a Politikai Bizottság üléstermében került sor. A küldöttséget minden alkalommal dr. Nagy Lajosnak kellett kísérnie a szállásról a tárgyalás színhelyére. A vendégeket az MSZMP KB székházának bejáratánál a KB apparátusának párttitkára és dolgozói üdvözlötték, és virágcsokrokat nyújtottak át nekik. A tervezet szerint a díszvacsorára február 2-án került sor a Béla király úti Kormányvendégház II. épületében.⁹ Az előétel elfogyasztását követően pohárköszöntők hangzottak el. Erich Honecker megköszönte az MSZMP vezetésének a meghívást, majd rövid utalást tett az MSZMP X.¹⁰ és az SED VIII. kong-

⁵ Uo. 110–111.

⁶ Uo. 220–221.

⁷ Uo. 112–113.

⁸ Uo. 113.

⁹ Uo. 113–116.

¹⁰ A kongresszus által elfogadott határozat elsődleges feladatként szabta meg a szocialista demokrácia

resszusán elfogadott határozatok jelentőségére. Hosszasan elemezte a két ország előtt álló feladatokat, amelyeket véleménye szerint csak közösen tudnak majd megoldani. A két párt közötti kapcsolatokról elégedetten nyilatkozott, majd végezetül az NDK-nak a Német Szövetségi Köztársasághoz fűződő viszonyát is ismertette.¹¹ Kádár pohárköszöntőjében az első tárgyalási nap eredményeit ismertette, majd a két párt együttműködésének fontosságára hívta fel a jelenlévők figyelmét, hiszen szerinte „olyan közös feladatok várnak ránk Európában, szocialista ügyünk előre vitelében, a béke védelmében, amiket csak egyesült erővel tudunk megoldani, ha tömörülünk és vállvetve küzdünk. Szilárd és közös elhatározásunk, hogy együttműködésünket fejlesszük, még mélyebbé és erősebbé tegyük, közös ügyünk és népeink javára.”¹²

A tárgyalások

Az elfogadott program szerint február 2-án kettő, míg február 3-án egy alkalommal ülték tárgyalóasztalhoz az MSZMP és a SED képviselői. Az előzetes megállapodások szerint a diskurzusra közel nyolc órát fordítottak a tárgyaló felek. A tárgyalási témákat három nagy egységre osztották, amelyek közül az első a két ország belső helyzetével kapcsolatos kölcsönös tájékoztatás volt. Kádár János kiemelte, hogy Magyarország pillanatnyi helyzete biztosnak mondható, a lakosság jelentős része az MSZMP X. kongresszusán elfogadott határozatok végrehajtásán dolgozik, majd vázolta a gazdasági, a kulturális és a tudományos élet területén elért eredményeket és nehézségeket. Kádár kitért a parlamenti választások tapasztalataira is,¹³ „a nők helyzetével kapcsolatos határozatokra, az ifjúság vonalán hozott politikai és kormányzati intézkedésekre, a soron következő országos tanácskozásokra, a szocialista demokrácia és az állami élet tovább fejlesztésének kérdéseire. Megemlítette idegenforgalmunk alakulásának eddigi tapasztalatait és gondjainkat. Ismertette a párt, a kormány, a társadalom és tömegszervezetek előtt álló legfontosabb időszerű feladatokat.”¹⁴

Honecker tájékoztatójában emlékeztetett a SED VIII. kongresszusára, és az ott hozott határozatok eredményes végrehajtásának a szükségességére.¹⁵ A kongresszusra 1971. június 15–19. között került sor; a legfontosabb döntései a gazdaság, a szociál-

fejlesztését. Értékelte az 1968-ban bevezetett gazdaságirányítás reformjának az eredményeit, a szocialista tervgazdálkodás fejlődését. A tanácskozás megerősítette a kétfrontos harc szükségességét, javasolta az állami oktatás rendszerének a felülvizsgálatát. A kongresszus a párttagfelvétel alsó korhatárát a 18. életévben határozta meg, emellett hangsúlyozta a párt munkásjellegének az erősítését, a kádermunka javításának a szükségességét.

¹¹ BArch, DY 30/2490. 15–23.

¹² MNL OL M-KS 288. f. 32. cs. 67. ő. e. 277–280.

¹³ Kádár János az 1971. április 25-i választásokra utalt.

¹⁴ MNL OL M-KS 288. f. 32. cs. 67. ő. e. 188.

¹⁵ Uo. 189.

politika és az ideológia területére vonatkozó irányváltásra vonatkoztak.¹⁶ Honecker kedvezőnek ítélte az azóta eltelt fél év eredményeit, amelyet a gazdaság mutatóival szemléltetett. E szerint az NDK nemzeti jövedelme az előző évhez képest 4,5%-kal, az ipari termelés 5,5%-kal, az ipari munka termelékenysége pedig 4,5%-kal növekedett. A lakosság nettó pénzbevétele 3,7%-kal, a kiskereskedelmi áruforgalom 3,9%-kal volt magasabb az előző évinél. A külkereskedelmi forgalmuk 6%-kal emelkedett; a szocialista tömb országaival 12,5% volt a növekedés, a Német Szövetségi Köztársasággal való forgalom 14%-kal emelkedett. A turistaforgalmukkal kapcsolatban elmondta, hogy 1971-ben közel 5 millió turista fordult meg az országban, ebből 1,5 millió volt a szocialista országokból érkezők száma.¹⁷ Komoly gondot okozott, hogy az „utóbbi három évben a rossz időjárás miatt kedvezőtlen helyzet alakult ki a mezőgazdaságban is. 1971-ben a termés kiesés – gabona – egységben számolva 4,9 millió tonnát tett ki, ebből 3 millió tonna esett a különböző gabonafélésekre.”¹⁸ A fizetési mérleg tekintetében is egyensúlyi problémákat kellett orvosolniuk, hiszen az adósságállományuk a nyugati országok tekintetében összesen 4,2 milliárd márkára rúgott, amelynek pontosan 35%-a esett az NSZK-ra. Honecker azt sem felejtette el megemlíteni, hogy ezzel párhuzamosan közel 3 milliárd márka hitelt nyújtottak az úgynevezett „fejlődő országoknak” is.¹⁹ A szociális programjuk megvalósítása kapcsán elmondta, hogy foglalkoznak „a nyugdíjak és a rokkantsági járulék emelésével. A kongresszus ezeket az intézkedéseket 1973-ra irányozta elő, de úgy döntöttek, hogy megvalósításukra részben már ez év folyamán sor kerül. A szociális intézkedéseknél alapelveként abból indulnak ki, hogy elsősorban a legalacsonyabb bérkategóriákban dolgozók fizetését emeljék, ugyanakkor a magasabb jövedelmeket érintetlenül hagyják.”²⁰ Az 1971–1975 közötti időszak tekintetében tervbe vették közel félmillió lakás felépítését és a bérleti díjak jelentős csökkentését.²¹

A második téma a kétoldalú kapcsolatokat érintette. Honecker elégedetten számolt be az elmúlt két év eseményeiről, és a közeljövő előrelépési alternatíváiról. Ennek érdekében a SED vezetése által jóváhagyott pártközi együttműködési tervet és gazdasági együttműködési tervet is átadtak a magyar félnek.²² Ez utóbbi egy nyolc pontból álló javaslatcsomagot tartalmazott, amely egyebek mellett szorosabb együttműködés kialakítását javasolta a tartós fogyasztási cikkek gyártásának fejlesztésében és termelésében, elsősorban azért, hogy a két országban javuljon az áruellátás színvonala és növekedjen a választék. Mindez – úgy vélték – megfelel a SED VIII.

¹⁶ Schroeder, 2013: 233.

¹⁷ MNL OL M-KS 288. f. 32. cs. 67. ő. e. 190–191.

¹⁸ Uo. 191.

¹⁹ Uo.

²⁰ Uo. 192.

²¹ Uo.

²² Uo. 193.

és az MSZMP X. kongresszusán hozott határozatoknak. Fontosnak tartották, hogy mindkét ország teljes mértékben használja ki a rendelkezésére álló kapacitásokat, bővítse a kapcsolatait, és jelentős mértékben növelje a fogyasztási cikkek cseréjét, beleértve a belkereskedelmi választékcserét is. Jó véleménnyel voltak az NDK–Csehszlovákia–Magyarország hármának a személygépkocsi fejlesztésében és gyártásában megindult együttműködéséről is. Ezen esetben háromoldalú kormányközi megállapodás megkötését javasolták, figyelembe véve az együttműködés jelentőségét is.²³ Az NDK vezetése úgy vélte, hogy a két ország kooperációjában „fontos feladat a kutatási és termelési együttműködés további elmélyítése, különösen a gépipar, az elektrotechnika/elektronika és a vegyipar területén, mindenekelőtt a komplex technológiai megoldások kidolgozása érdekében, az építőelemek kooperációjában és specializációjában.”²⁴ Az irat szerint a két ország gazdasági együttműködése szempontjából létfontosságú szereppel bír nemcsak a hosszútávú, hanem az 1976 és 1980 közötti időszakra vonatkozó középtávú tervek megfelelő koordinálása is. A hatékony együttműködés érdekében ezért azt javasolták, hogy a központi tervező szervezetek bízzák meg azzal, hogy 1972 közepétől mindenképpen kezdjék meg a tanácskozást.²⁵ Az átadott munkaokmányban szereplő javaslatokat Wolfgang Rauchfuss egészítette ki, kiemelve az árucseré-forgalom, a kooperációs kapcsolatok, a fogyasztási cikkek cseréjének eddigi eredményeit.²⁶ További „közös feladatainkat a fogyasztási cikkek termelésének és bővítésének cseréjében, a személygépkocsi kooperáció megvalósításában, a haszonjárművek szakosításában, valamint az energetikai berendezések, a gyógyszergyártás, a vegyipar és a könnyűszerkezetes építés területén az újabb együttműködési lehetőségek feltárásában jelölte meg.”²⁷ Kérte továbbá, hogy a magyar fél vizsgálja meg a gabonakivitel lehetőségét, illetve azt, hogy a magyar fiatalok NDK-beli foglalkoztatásáról szóló szerződést²⁸ az 1973 utáni időszakra is hosszabbítsák meg.²⁹

Kádár János az NDK vezetése által átadott gazdasági együttműködésben foglalt javaslatokra válaszolva kifejtette, hogy valamennyi javaslatot megvizsgálják, és igyekeznek majd rövid időn belül válaszokat adni a felsoroltakra. Kiemelte, hogy hazánk a vegyiparban és a számítástechnikában, továbbá a gépkocsigyártási együttműködésben érdekelt. Kádár hangsúlyozta, hogy a magyar fiatalok NDK-ban történő

²³ BArch, DY 30 J IV 2/2. 24–25.

²⁴ Uo. 25.

²⁵ Uo.

²⁶ MNL OL M-KS 288. f. 32. cs. 67. ő. e. 193.

²⁷ Uo.

²⁸ Az együttműködési megállapodást 1967-ben írták alá Magyarország és az NDK képviselői, amely keretében számos fiatal vállalhatott munkát Kelet-Németországban. Az egyezmény egyébként lehetőséget biztosított a kelet-német fiatalok magyarországi foglalkoztatására is, de ezt jóval kevesebb német vette igénybe.

²⁹ MNL OL M-KS 288. f. 32. cs. 67. ő. e. 194.

munkavállalására vonatkozó együttműködési megállapodás meghosszabbításának lehetőségét természetesen megvizsgálják, egyúttal javaslatot tett arra, hogy az NDK-ból Magyarországra – ha nem is azonos létszámban – technikusok és más szakemberek jöhessenek.³⁰ Javasolta, hogy „fejlesszük együttműködésünket a nemzetiségi pedagógusok képzésében, iskoláink német-nyelvű tankönyv ellátásában. Felvetette továbbá, hogy a sajtó, rádió, TV, valamint a filmgyártás és az alkotóművészet területén valóítsunk meg széles körű együttműködést, s ennek megvalósítására, ellenőrzésére célszerűnek tartanánk, ha kulturális kormányközi vegyesbizottságot hoznánk létre.”³¹

Végül a két párt egyeztetett a nemzetközi helyzet aktuális kérdéseiről. Kádár kiért többek között a magyar–román, a magyar–jugoszláv, a magyar–kínai viszony kérdéseire és ismertette a képviselt magyar álláspontot. Honecker érintette az európai biztonság ügyét, továbbá hangsúlyozta, hogy mindenben támogatják a Szovjetunió és a többi szocialista ország tevékenységét. Úgy vélte, az elmúlt időszakban növekedett az NDK nemzetközi tekintélye, emellett az állam külpolitikai helyzetét is szilárdnak ítélte.³² A SED VIII. kongresszusára utalva megállapította, hogy „a német nemzet egységének kérdését a történelem már eldöntötte. Az NDK-ban kialakulóban van a szocialista német nemzet, az NSZK-ban pedig továbbra is a polgári nemzet létezik. Fontos tényezője a történelem menetének ebben a vonatkozásában, hogy a következő években fokozott integráció megy végbe az NDK és a szocialista országok között és ezzel egyidejűleg erősödik az NSZK integrációja a tőkés országokkal. [...] Az NDK nem hagyja magát zsarolni azzal, hogy az NSZK az ún. belnémet kereskedelemről származó gazdasági előnyök megvonásával fenyegetőzik. Évi 400 millió márkáért nem adják el az NDK-t.”³³

A SED vezetése a gazdasági együttműködésre vonatkozó javaslat mellett átadott egy, a pártok közötti kapcsolatok fejlesztését célzó dokumentumot is. Ebben elsősorban a kelet-német állampárt VIII. kongresszusának határozatára utalnak, amely rögzíti a „szocialista közösség testvérpártjaival” való kapcsolatok elmélyítését. A javaslatcsomag a következő pontokat tartalmazta:

- „1. A pártjaink központi bizottságainak titkárai esetenként találkozzanak vélemény- és tapasztalatcsere céljából.
2. A jövőben a tapasztalatcserére vonatkozó terv az MSZMP és a SED között 2 évre kerüljön jóváhagyásra. 1972-ben és 1973-ban 6-6 tanulmányi delegáció és 4-4 központi bizottsági előadó cseréjére kerüljön sor.
3. A SED és az MSZMP megyei szintű kapcsolatait tovább kell fejleszteni. A cél az, hogy a szocializmus építése során szerzett tapasztalatokat jobban és gyorsabban

³⁰ Uo. 195.

³¹ Uo.

³² Uo. 196–197.

³³ Uo. 198.

cseréljük ki, a testvéri kapcsolatokat a Német Demokratikus Köztársaság és a Magyar Népköztársaság között szorosabbra fűzzük. A SED ZK jóváhagyja a kapcsolatok felvételét Halle és Veszprém megye pártbizottságai között.

4. A pártiskolák, a Marxizmus–Leninizmus és Társadalomtudományi Intézetek, valamint az elméleti és központi lapok mindkét párt részéről fejlesztik együttműködésüket.

5. Mindkét ország társadalmi szervezetei, különösen a szakszervezetek és ifjúsági szervezetek fejlesztik együttműködéseiket és rendszeres tapasztalatcserét folytatnak.”³⁴

A delegáció tagjai nemcsak a tárgyalásokon vettek részt. A magyar fél február 3-án, a küldöttség hazautazását megelőzően – egyfajta délutáni programként – Erich Honecker, Werner Lamberz és Wolfgang Rauchfuss részvételével vadászatot szervezett Telkiben. A magyar felet Biszku Béla, Aczél György és dr. Tímár Mátyás képviselte.³⁵ Aczél György 1972. február 24-én kelt, Werner Lamberznek címzett levelében a vadászaton elejtett vadak trófeáiról számolt be, amely szerint a muflon kos 190,75 int. pontos, ezüstérmes, az egyik bika agancsa pedig 178,04 int. pontos, bronzérmes minősítést kapott.³⁶

Összességében a tárgyalásokat mindkét fél sikeresnek ítélte, ugyanis úgy vélték, hogy a találkozók a párt- és az államközi kapcsolatok továbbfejlesztésének új szakaszát nyitotta meg.

Kitekintés

Az 1974. január 18-án kelt pártirat szerint Kádár és Honecker találkozója óta a két állampárt közötti kapcsolat kiegyensúlyozott, szívélyes, mindkét fél számára igen hasznosnak mondható. Ebben fontos szerepet töltöttek be a KB titkári találkozók. 1972 márciusában Nyers Rezső tett nem hivatalos látogatást Lipcsében, ahol a vásár megtekintése mellett Günter Mittaggal is egyeztetett. Egy évvel később Óvári Miklós és Katona István tett látogatást Berlinben, mely alkalommal a pártok képviselői az agitáció és propaganda területére vonatkozó együttműködési megállapodást írtak alá. 1973 júliusában pedig, Kurt Hager budapesti látogatása során kulturális megállapodás aláírására került sor. A KB titkárok találkozóin kívül – figyelembe véve a kétéves tervet – számos osztályvezetői és osztályvezető-helyettesi egyeztetésre is mód nyílt.³⁷ Az irat szerzője megállapította, hogy a „baráti kapcsolatok fejlesztésének

³⁴ BArch, DY 30/J IV 2/2. 22–23.

³⁵ MNL OL M-KS 288. f. 32 cs. 67 ő. e. 116–117.

³⁶ Uo. 285.

³⁷ MNL OL M-KS 288. f. 32 cs. 112 ő. e. 60–61.

fontos eszköze az üdülőcsere. 1972-ben Werner Lamberz elvtárs, 1973-ban Kurt Hager elvtárs és Konrad Naumann elvtárs töltötte szabadságát nálunk családjakkal együtt. 1972-ben tőlünk Óvári Miklós elvtárs üdült az NDK-ban családjával együtt. Ezen kívül több osztályvezető, illetve helyettes kölcsönös üdülésére került sor.³⁸

Erich Honecker és Kádár János következő, többnapos egyeztetése több mint öt évet váratott magára, hiszen arra 1977. március 22. és március 25. között került sor, az NDK fővárosában, Berlinben.³⁹

Források és szakirodalom

BArch = Bundesarchiv, Stiftung Archiv Parteien und Massenorganisationen in der DDR

DY 30 = Protokolle des Sekretariats des ZK der SED, Sekretariat

DY 30/J IV 2/2.

DY 30/2490.

DY 30/98535.

MNL OL = Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára

M-KS 288-32 = Külügyi Osztály (Nemzetközi Pártkapcsolatok Osztálya) iratanyaga

M-KS 288. f. 32. cs. 67. ő. e.

M-KS 288. f. 32. cs. 112. ő. e.

Müller-Enbergs–Wielgoths–Hoffmann–Herbst–Kirschey-Feix, 2010 = Müller-Enbergs, Helmut – Wielgoths, Jan – Hoffmann, Dieter – Herbst, Andreas – Kirschey-Feix, Ingrid: Wer war wer in der DDR? Ein Lexikon ostdeutscher Biographien. Berlin, Ch. Links Verlag, 2010.

Schroeder, 2013 = Schroeder, Klaus: Der SED-Staat. Geschichte und Strukturen der DDR 1949–1990. Köln–Weimar–Wien, Böhlau Verlag, 2013.

³⁸ Uo. 61.

³⁹ Bundesarchiv, SAPMO DY 30/98535.

Oross András

Osztrák–magyar közös digitalizálási projekt

A Bécsi Magyar Levéltári Kirendeltség (BMLK) feladatköréhez tartozik, hogy az Osztrák Állami Levéltárban őrzött magyar vonatkozású levéltári anyagról másolatokat készíttessen. A BMLK működését szabályozó 1/1999. sz. NKÖM utasítás 2.c) pontja is kimondja az iratok másoltatásának szükségességét és annak eljuttatását az Országos Levéltárhoz.

A Kirendeltség II. világháború utáni történetében, az 1959–2007 közötti időszakban ezen feladatának mikrofilmzettel tett eleget, amelyre a magyar állam a BMLK éves költségvetésében biztosított anyagi háttérrel. A kezdetben esetleges, de az 1970-es évektől tervszerű mikrofilmzés eredménye, hogy az Országos Levéltár hozzávetőleg 3 500 000 mikrofilmfelvételt őriz az Osztrák Állami Levéltár (Österreichisches Staatsarchiv – ÖStA) különböző anyagairól. Ez az óriási szám a magyar állam által biztosított pénz mellett az egykori bécsi levéltári delegátusok áldozatos és szakszerű munkájának köszönhető – mint arról Fazekas István az Osztrák Állami Levéltár részlegeként működő Haus-, Hof- und Staatsarchivról írt ismertető leltárában is ír.¹

Buzási János volt az első delegátus, aki már megbízatásának első időszakában átlátta, hogy a Bécsben őrzött magyar vonatkozású levéltári anyag másolása tekintetében a tervszerűség és a lehető legnagyobb teljességre való törekvés a kulcs. Legfontosabbnak tartotta, hogy a teljes magyar vonatkozású sorozatok reprodukálása hiánytalanul történjen meg.² Ekkor indították meg az olyan sorozatok mikrofilmzését, mint pl. a Hoffinanz Ungarn, az Ungarische Akten. E magyar vonatkozású sorozatok mindegyikéről a későbbiekben teljes mikrofilmfelvétel készült. Az összefüggő és nagyszámú mikrofilmfelvételek Budapestre juttatása nagy teljesítmény és fontos lépés volt a magyar levéltáros és történész szakma számára.

Nehézséget azonban éppen kutathatóságuk okozott. Sajnos a rendelkezésre álló segédletekről – ekkor még – nem készítettek filmeket, így pl. a Hoffinanz Ungarn közel 850 000 felvételében az eligazodás csak nehézkesen történhetett.

Szinai Miklós érdeklődése delegátusként az Osztrák–Magyar Monarchia idején működött Császári Ház és Külügyek Minisztériuma hatalmas mennyiségű iratanyaga felé fordult. Elsősorban politikai vonatkozású akták lemásolását végeztette,

¹ Fazekas István: A Haus-, Hof- und Staatsarchiv magyar vonatkozású iratai. Bp., 2015. (A Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárának kiadványai I. Levéltári leltárak 10.) 87–89.

² MNL OL XXVI-I-71. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Bécsi Magyar Levéltári Kirendeltség 1969/65.

ugyanakkor ebben az esetben nem teljes körű mikrofilmzésre került sor. A rendelkezésre álló, illetve általa készített jegyzékek alapján válogatta ki a jelentősebb magyar vonatkozású témákat 75–80 százalékban tartalmazó nagyobb irategységeket.

Ress Imre levéltári delegátus – aki szintén folytatta a korábban megkezdett tervszerű filmeztetést – idejére tehető az első segédkönyvek mikrofilmzése. Buda visszafoglalásának 300. évfordulójához közeledve merült fel az ötlet, hogy a Finanz- und Hofkammerarchiv állományában lévő Udvari Kamara egykori regisztrátúrájának 1686–1700 közötti irataihoz készített korabeli mutatókat és lajstromkönyveket mikrofilmizzék. Ugyancsak az 1980-as években történt meg a 16–17. századi magyar történelem szempontjából egyik legfontosabb gyűjtemény, a Habsburg–oszmán diplomáciai érintkezés dokumentumait tartalmazó Turcica (Türkei I.) teljes mikrofilmzése. Példamutató a Staatskonferenz 1809–1848. évi hungarika iratainak mikrofilmzése (1986). A magyar vonatkozású iratok jegyzékét ugyanis az 1980-as évek elején már elvégezték, majd annak alapján került sor a felvételezésre, míg a jegyzéket egy külön kötetben az Országos Levéltár adta ki.³

Gecsényi Lajos delegátusi érdeklődése a Finanz- und Hofkammerarchiv által őrzött nagy mennyiségű, magyar vonatkozású iratanyag felé fordult. Különösen nagy eredmény, hogy az általa készített jegyzékek alapján sor került a Kéziratgyűjtemény (Handschriftensammlung) és kisebb gyűjtemények (pl. utasítások – Instruktionen vagy éppen a Kontrakte und Reverse gyűjtemény) magyar vonatkozású iratainak felvételezésére. Ő valósította meg továbbá az Udvari Kamara 1763–1820 közötti magyar regisztrátúrájához tartozó index- és lajstromkönyvek mikrofilmzését (Kamerale Ungarn).

Fazekas István delegátusi ideje alatt – költségvetési okokból – a mikrofilmzés 2007 után gyakorlatilag megszűnt. Hozzá kell tenni ugyanakkor, hogy éppen a 2000-es évek elejére tehető a magyar ösztöndíjrendszer kiépítése. A mind a mai napig sikeres program keretében több ösztöndíjjal (Collegium Hungaricum, Klebelsberg Kunó) is lehetőség nyílt egyre több magyar kutató számára a bécsi közgyűjteményekben való kutatás, amely korábban nem volt elképzelhető. Delegátusi működésének kezdetén folytatta a korábban megindított filmezési munkálatot, az Ungarisches Camerale felvételezését, amely az Udvari Kamara magyar vonatkozású, 1762–1855. évkörű iratait tartalmazza. Az iratok csak komoly előkészítés után voltak filmezhetők, amire ebben az időszakban még jutott keret a szakmai költségvetés keretén belül. További gondot jelentett, hogy közben az osztrák kollégák elkezdtek (és azóta jelen sorok írója együttműködésével 2017-re be is fejezték) az Ungarisches Camerale 1820 előtti és utáni részét, majd egymással történő egyesítését. Bár a tételrend a két sorozatban teljesen azonos (ez teszi lehetővé az egybe-

³ Pajkossy Gábor – Ress Imre: A Staatskonferenz (Konferenz, Ministerialkonferenz) magyar vonatkozású iratai. (A-, B-, S-sorozat). 1809–1848. Repertórium (A Magyar Országos Levéltár segédletei, 2.) Bp., 1998, különösen 7–8. oldal.

olvasztást), a filmezés idején viselt raktári számok teljesen irrelevánssá váltak, egyes alosztályok (subdivisio) néha harminc-negyven dobozzal is előrébb vagy hátrébb helyeződtek. A filmezés esetleges folytatása esetén meg kell határozni a követendő gyakorlatot a kialakult problematikus helyzetben.

Az Ungarisches Camerale mellett fontos eredménynek tekinthető a Hoffinanz állandagok közösen vezetett index- és lajstromkönyvei felvételezésének folytatása az 1531–1611. évkörű kötetekkel, illetve a Haus-, Hof- und Staatsarchiv részlegből a Staatsrat (Államtanács) 1761–1795 közötti jegyzőkönyveinek felvételezése, amit állományvédelmi szempontok is indokoltak.

Nagyjából 2007-ig tervszerűen zajlott a Bécsi Magyar Levéltári Kirendeltség útján végzett mikrofilmezés az Osztrák Állami Levéltárban, évente meghatározott költségvetés keretében. Erre a feladatra azonban már 2008 és 2014 között csak egészen minimális összeget lehetett fordítani, 2015 és 2017 között pedig már semennyit. A 2018. évtől kezdődően nyílt meg újra a lehetőség, hogy a Bécsi Magyar Levéltári Kirendeltség egyik alapfeladatát, jelesül a hungarika digitalizálást, és a felvételeknek a Magyar Nemzeti Levéltár részére történő megküldését újra végezhesse. Az Emberi Erőforrások Minisztériuma ugyanis a Magyar Nemzeti Levéltár költségvetésébe építette be a külföldi magyar levéltári delegátusok (Bécs és Moszkva) szakmai költségvetési keretét.

Jelen sorok írója kezdeményezte 2017-ben a korábban is említett, az MNL Országos Levéltára mikrofilmtárában meglévő udvari kamarai indexek és lajstromkönyvek mikrofilmről történő digitalizálását. A mintegy 540 mikrofilmezett kötet több mint 200 000 mikrofilmfelvételt jelentett!⁴ A projekt második fázisában a levéltári delegátusra hárult az a feladat, hogy ezt a nagy mennyiségű felvételt átnézze, ellenőrizze és a levéltári struktúrának megfelelő fájlnévvel lássa el. A mikrofilm digitalizálás során ugyanis – érthető módon – a tekercsszám és a felvételszám alapján adtak fájlnevet az egyes felvételeknek. A digitális képek online megjelentetéséhez viszont szükséges, hogy minden egyes fájl beazonosítható legyen – akár a fájlnev alapján – a levéltári struktúrában.

A modern levéltárosi és kutatói igények kielégítéséhez azonban a mikrofilmezett iratanyagok mikrofilm-tekercseken, annak megtekintéséhez szükséges gépeken való kutatása már nem teljesen elegendő. Általános tapasztalat, hogy felgyorsult, információgazdag világunkban a történeti források kutatását is gyorsan, helytől függetlenül szeretnék a kutatók megvalósítani. Az MNL éppen ezért is fogott nagyszabású mikrofilm-digitalizálásba: a digitalizálásnak nem csak állományvédelmi szem-

⁴ Ezúton is hálásan köszönöm, hogy az MNL Országos Levéltára munkatársai támogatták kérésemet és áldozatos munkájukkal segítették a digitalizálást. Név szerint Rácz György, Arany Krisztina és Laczlavik György adminisztratív segítségét köszönöm meg, továbbá kiemelt hála illeti mindazon kollégákat, akik a mikrofilmek digitalizálást, továbbá a digitális képek processzálását végezték az Országos Levéltár mikrofilmtárában.

pontjai (azaz a mikrofilmtekercs védelme) vannak, de akár az olvasótermi, akár az online hozzáféréssel széles körben és egyidejűleg lehet biztosítani a használatot.

Együttműködési megállapodás a közös digitalizálási projektről

Az Osztrák Állami Levéltár iratanyagából származó, hatalmas mennyiségű, Magyarországon elérhető mikrofilmek, illetve a jelenleg zajló és a jövőben tervezett digitalizálás modern kutatói igényeket szabályozott formában történő kielégítése miatt szükségessé vált, hogy a két intézmény együttműködési megállapodás keretében szabályozza a felvételek használatának kérdését.

Leszögezték, hogy az 1926. évi badeni egyezmény értelmében az egykori közös hivatalok iratai és segédkönyvei Ausztria és Magyarország közös kulturális tulajdonát képezik. A szerződő felek tudomásul veszik továbbá, hogy a felvételezésbe bevont kötetekről készült felvételeket a másik hozzájárulása nélkül saját kutatótermeikben vagy online az interneten kutatási célokra hozzáférhetővé tehetik. Mindkét fél rendelkezik használati jogokkal az egész sorozatra vonatkozóan. Nagyon fontos és előremutató alapelv ez, amely lehetőséget biztosít akár összehangoltan, akár egyedi, intézményi kezdeményezéssel pl. egy digitális olvasóteremben történt közzétételre. Ez az alapelv az 1926-ban megkötött, osztrák–magyar levéltári (ún. badeni) egyezmény⁵ rendelkezésein nyugszik, hiszen a közös hivatalok működése során keletkezett iratanyagok Magyarország kulturális vagyonát is képezik. Éppen ezért – bár az iratanyag őrzését az osztrák állam végzi – a magyar fél is abszolút érdekelt és jogosult annak közzétételében.

Egyúttal megegyeztek, hogy az egykori közös hivatalok segédkönyveit anyagi lehetőségeik függvényében digitalizálják, és a felvételeket kölcsönösen egymás rendelkezésére bocsátják. A digitalizálásnál felmerülő költségek az azt végző felet terhelik.

Mindkét fél hangsúlyozta a tárgyalások és a megállapodás előkészítése folyamán, hogy a digitális felvételek egyrészt az eredeti iratok megővésének céljából, másrészt az online kutathatóság megkönnyítése érdekében készülnek.

A szövegben hangsúlyosan az egykori közös hivatalok segédkönyvei szerepelnek. Nem véletlenül, hiszen a mutató- és lajstromkönyvek segítségével egy egész hivatal több évszázados működése dokumentálható, és válik hozzáférhetővé a kutatók számára. Fontos tovább hangsúlyozni, hogy az egykori közös, osztrák–magyar szervek nemcsak a két mai állam területére, illetve népességének történetére vonatkozóan adnak információkat. Egész Közép-Európa, sőt esetenként távolabbi országok vagy akár földrészek története is kutathatóvá válik.

⁵ Részletesen a korábbi szakirodalmi eredmények összefoglalásával lásd az alábbi két alaplát. Forráskiadvány a témában Ress Imre: *A Monarchia levéltári öröksége. A badeni egyezmény létrejötte. (1918–1926) Bp., 2008. című munkája, míg német nyelvű tanulmánykötet a *Das Institutionserbe der Monarchie. Das Fortleben der gemeinsamen Vergangenheit in den Archiven. Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs. Sonderband 4. Wien, 1988. című konferenciakötet.**

A 2019 januárjában Wolfgang Maderthaner az Osztrák Állami Levéltár főigazgatója és Szabó Csaba a Magyar Nemzeti Levéltár főigazgatója által aláírt megállapodás egy több mint két éve elindított folyamatot zárt le. A tárgyalások során jelen sorok írója kezdeményezésére mindkét fél elfogadta a szövegben rejlő pontokat.

Az egyértelmű cél egy olyan rugalmas, intézmények közötti megállapodás volt, hogy a digitalizált segédkönyvek mihamarabb online hozzáférhetővé váljanak a kutatók számára. Az online hozzáféréssel megspórolható továbbá a levéltárban töltött kutatási idő. Az indexekben és lajstromkönyvekben lévő információk ugyanis lehetővé teszik egy-egy iratanyag konkrét megrendelését, illetve megkeresését, így egy lépés (a segédkönyvek használata) nem a levéltárban valósul meg. A digitalizálás lehetővé teszi, hogy olyan – korábban éppen a rendszeres használat miatt – halogatott tevékenységekre is sor kerüljön, mint például a sokszor igen rossz állapotban lévő kötetek restaurálása. Különösen fontos az online használat az olyan esetekben, amikor nem egyértelmű az ügyfél, illetve a kutató számára, hogy az általa keresett személyre, helységnévre vagy éppen témakörre vonatkozóan van-e az adott iratanyagban információ vagy nem. Mindaddig ezt vagy a levéltárosok segítségével, vagy a segédkönyvek kutatótermi használatával lehetett csak nagy bizonyossággal megmondani. Például, ha tudni szeretnénk, hogy 1712–1715 között Győr városára a bécsi székhelyű Udvari Kamara vagy az Udvari Haditanács milyen iratokat keletkeztetett, akkor ehhez a munkához legalább négy munkanap szükségeltetett az Osztrák Állami Levéltárban. Az online közzététel óta az információkat kb. egy óra munkával ki lehet keresni, és a lajstromkönyvekből (jelenleg egyelőre csak az Udvari Kamaráéiból) megállapított jelzeteket egyből meg is lehet rendelni a kutatóterembe. Mivel már a jelzet ismeretében történik meg a rendelés, ezért a nem releváns kutatótermi rendelések száma is csökkenni fog.

Példák a digitalizált iratanyagokra és megjelenítésükre

Udvari Kamara

A 16–19. század kutatói számára nem ismeretlen az Udvari Kamara. A bécsi székhellyel 1527–1848 között működött kormány szerv a Habsburg Monarchia egyik legfontosabb hivatala volt. Ez felelt ugyanis az egész összetett államalakulat pénzügyigazgatásáért, költségvetéséért, gazdaságáért, kereskedelméért, de felügyelete alá tartoztak az állami monopóliumok (mint a só- vagy a dohánykereskedelem), a bányák és a kül- és belföldi vámok többsége, vagy éppen az állami birtokok igazgatása. Területi illetékessége a Habsburgok uralta összes tartományra kiterjedt, ebben is sajátos volt, hiszen csak az Udvari Kamara és a hadügyekért felelős Udvari Haditanács rendelkezett ennyire kiterjedt jogkörrel.

A digitalizált korabeli index- és lajstromkönyvek tartalmazzák a legfontosabb adatokat az Udvari Kamara 1527–1749 (1762) évkörű iratanyagának kutatásához (kb. 5000 doboz). A kötetek – különösen a 16. századra vonatkozóan – sok olyan információt megőriztek, amelyekhez a hozzájuk tartozó iratok elpusztultak. A kötetek gyors tájékozódást biztosítanak, főleg, ha személy- vagy helynévre történik kutatás. Rendszerük gyorsan megtanulható, tapasztalattal könnyen eljuthatunk a keresett iratokhoz. A hozzájuk csatlakozó iratanyag eredetiben az Osztrák Állami Levéltárban van, ugyanakkor a magyar sorozat az ún. Hoffinanz Ungarn teljes egészében elérhető mikrofilmen az MNL Országos Levéltára mikrofilmtárában. Az Udvari Kamara magyar sorozatához (Hoffinanz Ungarn) a bécsi magyar levéltári delegátusok immár 30 éve készítene darabszintű segédletet, a folyamatosan bővülő segédlet az 1527–1667. évkörű iratokat tartalmazza, amelyek online is kutathatók (kb. 510 doboz, közel 40 000 rekord).

Az 1527-ben alapított Udvari Kamara ügykezelése során az a más kormányszerveknél is szokásos gyakorlat alakult ki, hogy a beérkező iratokat érkezési sorrend szerint protokollumba vezették. Ezek a kötetek kapták az „Expedit“ (Einlauf) elnevezést, míg a kimenő iratokat regisztráló kötetek lettek az ún. „Registratur“ (Auslauf) kötetek. Jóllehet protokollumsorozat csak egy létezik, az iratanyagot magát a kimenő dátum alapján három, nagy, országok szerint elkülönített, de időrendbe rendezett (Hoffinanz Österreich, Hoffinanz Böhmen és Hoffinanz Ungarn) és néhány kisebb (Siebenbürgen, Reichsakten etc.) sorozatba, valamint tárgyi alapon válogatott (Instruktionen, Kontrakte und Reverse, Münz- und Bergewesen etc.) egységekbe rendezték. Aki tehát az 1527–1762 közötti időszakban valamilyen kamarai ügyre vonatkozóan akar kutatni, annak mindenképpen tanácsos a protokollumsorozat kézbevétele. Sajnos a korai időszakból kevés irat maradt fenn és számos beadványnak csak a kötetekben található rövid regeszták őrzik a nyomát. A 16. század derekától általában két kötet bemenő (protokollum és index), és két kötet kimenő (protokollum és index) jegyzőkönyv maradt meg.

A keresés módja a következő: az index segítségével megtalált személyt vagy helységet a protokollum indexben megadott oldalán kell megkeresni, ahol az ügy rövid kivonata, illetve az elintézés dátuma olvasható. Optimális esetben az iratanyag valamelyik sorozatában az elintézés dátuma alatt az eredeti iratok is megvannak. A Hoffinanz Ungarn sorozathoz a bécsi magyar levéltári delegátusok által készített darabszintű jegyzék online is rendelkezésre áll.

Az indexek és lajstromkönyvek (protokollumok) az Udvari Kamara (Hofkammer) megmaradt, mintegy 5000 dobozra rúgó iratanyagához tartozó korabeli segédletek. Elérhetősége: https://library.hungaricana.hu/hu/collection/austrian_state_archives_Hoffinanz/

Az 1080 kötetre rúgó állomány digitalizálása három körben, három különböző szereplővel valósult meg a Magyar Nemzeti Levéltár és az Osztrák Állami Levéltár együttműködésében. Az MNL Országos Levéltára mikrofilmtárában lévő, az Udvari Kamara segédkönyveit tartalmazó tekercek digitalizálására 2017-ben került sor (180–644., 953–1024. kötetek). A több mint 200 000 felvétel birtokában sikerült jelen sorok írójának meggyőznie az Osztrák Állami Levéltár főigazgatóját, és az intézmény középvezetőit a projekt közös folytatásáról. Ekkor ugyanis még hiányzott több mint 500 kötet, amelynek elkészítésére nem állt a magyar fél rendelkezésére megfelelő pénzforrás. Mivel hasonló nagyságrendű, tudatos stratégiát követő digitalizálásra az ÖStA fennállása alatt még nem volt példa, ezért a projektben való részvétel szándékát mindenképpen pozitívan kell szemlélnünk. Az Osztrák Állami Levéltár végül 2017-ben pályázatot hirdetett a fennmaradt kötetek egy részének digitalizálására, amely kiíráson az Arcanum Adatbázis Kft. nyert ajánlatával. A cég 2017 novemberében – rekordgyorsasággal és pontossággal – kb. 165 000 felvételt készített el (645–952., 1025–1042. kötet), de ekkor még mindig „csak” az 1705. évig készült el a digitalizálás.

A fennmaradó 215 kötetre (1043–1258. kötet) újabb pályázatot írt ki az ÖStA, amelyet ez alkalommal az Iron Mountain cég nyert el. Ők 2018 augusztusában készítették el a fennmaradó anyag felvételeit (kb. 125 000 felvétel).

Az Arcanum cég nemcsak a digitalizálást végezte el, de az elkészített felvételeket online is közzétette a Hungaricana Közgyűjteményi Portálon. A fentebb említett honlap 2018 novemberében indult útjára: immár az összes kötetről készített közel 490 000 felvétel egy helyen, világos struktúrában megtalálható.

Gedenkbücher

A Gedenkbücher sorozat az Udvari Kamara kimenő iratainak egyszerű másolati könyveit jelenti. Az emlékezetre fontos kiadványokat ezekbe a kötetekbe másolták be, többé-kevésbé időrendet követve. Emellett egy-egy speciális célból összeállított kötet is felbukkan közöttük. Az anyag felállítását az egyes tartományok szerint elkülönítve történt, így a magyar sorozat a 383–471. köteteket foglalja magában. Azon kevés anyagok közé tartozik, amelyek eredetiben történő kutatása az Osztrák Állami Levéltárban nem lehetséges, csak mikrofilmen. A sorozat 16. századi – sok homályosan kivehető, éppen ezért mikrofilmen nehezen olvasható köteteinek – eredetiből történő digitalizálása 2019-ben valósult meg, ugyanakkor az MNL Országos Levéltára mikrofilmtárában meglévő teljes sorozat digitalizálására is sor került. Ennek következtében immár a teljes anyag kutatható digitális formában, jelenleg egyelőre csak offline. A kötetekben lévő egyes bejegyzésekhez történő regesztakészítés 2011-ben indult meg. Az adatbázis tartalmazza az irat keltét, a kiadványozás helyét, a kiadót és a címzettet, valamint egy rövidebb-hosszabb tárgyleírást. A munka jelenleg az 1534–1556. évek bejegyzéseit öleli fel (383–390. kötet).

Az Osztrák Állami Levéltárral együttműködve megindult az oszták sorozat (Gedenkbücher Österreich) digitalizálása, amelynek 1606 előtti kötetei kiemelkedően sok hungarika bejegyzést tartalmaznak.⁶

*Az Udvari Kamara 1763–1855 közötti regisztratúrája –
Kamerale Ungarn, Kamerle Siebenbürgen, Banater Akten*

Ezekben az években az Udvari Kamara tartományok szerint, illetve pár esetben témakör szerint (pl. Kommerz, Münz- und Bergwesen, Bankale) elkülönítetten vezette segédkönyveit, és tárolta a keletkeztetett iratokat. A sorozatok magyar vonatkozású indexei és lajstromkönyvei csak részben voltak elérhetők az Országos Levéltár mikrofilmtárában. Az 1763–1820. évkörű mikrofilmezett köteteket a Magyar Nemzeti Levéltár 2019-ben digitalizálta, ugyanebben az évben pedig a Bécsi Magyar Levéltári Kirendeltség útján befejezte a még hiányzó 1821–1855. évi kötetek digitalizálását. Az erdélyi (Kamerale Siebenbürgen) és a bánáti (Banater Akten) sorozathoz tartozó segédletek digitalizálása a 2020. évben valósul meg várhatóan. Ezekben a fondokban a Magyar Királyság, illetve az Erdélyi Nagyfejedelemség 1763–1852 közötti, valamint a Temesi Bánság 1717–1779 közötti gazdasági életére, birtokügyeire, különféle nemzetgazdaságilag fontos ágak működésére (kereskedelem, ipar, posta, só stb.), valamint a városok igazgatására és különböző hivatalok működésére vonatkozóan van iratanyag. A közel 4000 dobozban lévő iratok kutatásához a segédkönyvek (index- és lajstromkönyvek) nyújtják a legfontosabb támpontot.

Államtanács (Staatsrat)

A *Staatsrat*, magyar nevén az Államtanács feladata a Habsburg Monarchia egységesebb irányításának elősegítése volt. Az Államtanács formailag nem intézkedett, mivel nem hatóság, hanem tanácsadó szerv volt, de szerepe mégis felbecsülhetetlen jelentőségű, mert lényegében minden fontosabb ügy a tanács elé került. Hivatalosan a *Staatsrat* magyar ügyekben nem járt el, de a valóságban a legfontosabb ügyek kivétel nélkül megfordultak az államtanácsosok asztalán. A *Staatsrat* iratanyaga a II. világháború idején sajnálatos módon jelentős részben megsemmisült. Az 1833 előtti akták többsége, mintegy 1550 csomónyi irat pusztult el; ebből az időszakból csupán a jegyzőkönyvek és a hozzá készített indexek maradtak meg. Iratok tehát

⁶ Nem véletlenül indult már meg a 19. század végén a kötetek magyar vonatkozású bejegyzéseinek feltárása, az 1–60. kötetekből végzett gyűjtést végül az Országos Levéltárban őrzött Magyar Kamara Archivumában helyezték el, az E 239 törzsszám alatt. A munka 2000-es években folytatódott, a 61–79. kötetekhez (évkör: 1547–1558) készített hungarika jegyzék a Magyar Közgyűjteményi Portálon érhető el (www.hungaricana.hu).

csak az 1833–1848 közötti időből maradtak meg (mintegy 400 doboz), amelyek magyar vonatkozású darabjainak feltárása az utóbbi években zajlik; pillanatnyilag az 1833–1846. közötti évekhez áll rendelkezésre darabszintű hungarika segédlet (szintén a Hungaricana Közgyűjteményi Portálon érhető el).

A projekt keretében – példamutató módon – mind az Osztrák Állami Levéltár, mind a Magyar Nemzeti Levéltár digitalizálta az őrizetében lévő mikrofilmeket. Így jelenleg az 1761–1817. évkörű index- és lajstromkönyvek kutathatók digitálisan, illetve érhetőek el online az ÖStA elektronikus nyilvántartó rendszerében 2019 ősze óta: <https://www.archivinformationssystem.at/detail.aspx?id=374909>

A Staatsrat 1818–1848. évkörű segédleteinek mikrofilmezése, azaz a sorozat másolásának teljessé tétele egyébként szerepel a Bécsi Magyar Levéltári Kirendeltség hosszabb távú digitalizálási tervében.

Kabineti Iroda (Kabinettskanzlei, Vorträge)

A Kabineti Iroda szerepe az uralkodó mellett a hozzá megküldött beadványok véleményezése, döntésre történő előkészítése, a végső döntés formába öntése, és az ezzel kapcsolatos valamennyi levelezés lebonyolítása volt. Ügyköre a lehető legszélesebb volt, hiszen minden, uralkodói (államfői) döntéstől függő ügy elé került. Az uralkodó elé kerültek a különböző minisztériumok, valamint az udvari hivatalok előterjesztései, az uralkodóhoz intézett érdemi, illetve pénzügyi támogatást kérő kérelmek.

A Vorträge sorozat aktái tartalmazzák a különböző minisztériumok által az uralkodó elé terjesztett ügyiratok kivonatát, a legfelsőbb döntés fogalmazványát, vagy a magyar minisztériumok esetén olykor a magyar nyelvű előterjesztés német fordítását. Az uralkodói döntést rávezették az eredeti ügyiratra, amelyet az uralkodói aláírást követően visszabocsátottak a felterjesztő szervhez. Az ügyiratokat évente újrakezdődően iktatták, illetve a gyors visszakereshetőség érdekében protokollumokat és indexeket készítettek hozzájuk. Az indexeknek nagy a jelentőségük, hiszen ezek segítségével lehet az aktatömegben gyorsan és hatékonyan tájékozódni. Az indexekben egyaránt találhatók visszatérő tárgyszavak, helységnevek és személynevek. A sorozat jelentőségét magyar szempontból erősíti, hogy sok olyan magyar minisztérium előterjesztései is megtalálhatók a sorozatban, amelynek iratai az elmúlt évtizedekben jelentős háborús károkat szenvedtek, mint a Vallás- és Közoktatásügyi M. Kir. Minisztérium, a Közmunka- és Közlekedésügyi M. Kir. Minisztérium, majd utódja a Kereskedelemügyi M. Kir. Minisztérium, illetve az Igazságügyi M. Kir. Minisztérium.

A Bécsi Magyar Levéltári Kirendeltség 2019-ben digitalizáltatta a kiegyezést követő évtizedek irataihoz készített indexkönyveket (65 kötet). Az 1848–1866 közötti, magyar szempontból szintén fontos időszak (hiszen ekkor a bécsi minisztériumok területi illetékessége a Magyar Királyságra is kiterjedt) mutatókönyveit az Osztrák Állami Levéltár digitalizálja (35 kötet). Online elhelyezésük várhatóan az ÖStA online

kereső és nyilvántartórendszerében valósul meg (az 1848–1856. és az 1867–1894. évek kötetei 2020. szeptember elején már elérhetők voltak).

Az Osztrák Állami Levéltár által digitalizált egyéb anyagok

A fent vázolt projekttől függetlenül maga az Osztrák Állami Levéltár is végzi olyan irat-anyagok digitalizálását, illetve online közzétételét, amely magyar kutatók számára is különös jelentőséggel bírhat. Az ÖStA esetében nem beszélhetünk digitalizálási stratégiáról vagy tervszerűen végzett munkáról, aminek magyarázata a magyar levéltári rendszerhez képest hiányosabb infrastruktúrában és emberi erőforrásban keresendő. A digitalizált és online elérhető állományok közül kiemelendő pl. a Főudvarmesteri Hivatal (Obersthofmeisteramt) iratanyagához készített névmutatók, <https://www.archivinformationssystem.at/detail.aspx?id=7249>) az udvari ceremoniális jegyzőkönyvek 1829-ig terjedő darabjai (Zeremonialprotokolle): <https://www.archivinformationssystem.at/detail.aspx?ID=22011>), vagy éppen az 1918 előtti osztrák–magyar konzulátusi iratanyagokban fellelhető útlevélnyilvántartó-könyvek (pl. Kairó): <https://www.archivinformationssystem.at/detail.aspx?ID=4001290>).

Távlati digitalizálási tervek (2020–2024)

Hosszú távon természetesen elsősorban anyagi kérdés a digitalizálás folytatása. Amennyiben a Magyar Nemzeti Levéltár és az Osztrák Állami Levéltár egyaránt biztosítani tudja az anyagi hátteret erre a tevékenységre, akkor az eddigi intenzitással folytatható a munka.

Kitüntetett helyet foglal el a tervek között az Udvari Haditanács 1557–1768. évkörű index- és lajstromkönyveinek digitalizálása. Ebben az esetben nemcsak a két fent említett intézménnyel, hanem a HM HIM HL Bécsi Kirendeltségével, konkrétan a Hadtörténelmi Levéltárral is szoros együttműködést lehet és kell is kialakítani. Hiszen mindhárom intézmény őriz másolatokat az Udvari Haditanács index- és lajstromkönyveiből. Elsődleges cél a Domokos György, korábbi katonai levéltári delegátus (2013–2016) által fényképezőgéppel készített jó minőségű felvételeknek a levéltári struktúrának megfelelően ellátott fájlnevekkel történő elnevezése. Ugyancsak ezt kell tenni digitalizálás után a Magyar Nemzeti Levéltár mikrofilm-tárában őrzött mikrofilmfelvételekkel is. Ezzel párhuzamosan már lehet végezni a hiányzó eredeti kötetek digitalizálását. Az 1557–1768. évkörű kötetek közel 900 kötetet tesznek ki, becsülten kb. 700-800 000 oldalnyi (felvétel) terjedelemmel. Ebből eddig kb. 115 000 oldal másolása történt meg valamilyen formában (fotó, mikrofilm, digitális másolat). Az Udvari Haditanács anyaga azért is kiemelkedően fontos, mert a 16–19. században – az Udvari Kamara mellett – a másik olyan központi kormány szerv, amely az egész Habsburg Monarchia területén illetékességgel

rendelkezett. A tervek között azért is szerepel csak az 1768. évig a kötetek digitalizálása, mert ezt követően egy regisztrátúra-váltáson esett át a Haditanács: innentől kezdve évente 80–100 kötet keletkezett, szemben a korábbi 2–10 kötettel. További indok, hogy a kötetek – az Udvari Haditanács anyagában végrehajtott hatalmas méretű selejtezéseknél „köszönhetően” – gyakorlatilag ebből az időszakból fő forrásnak tekinthetők a Habsburg Monarchia hadügyigazgatása terén. Míg 1557–1768 között az iratok 622 dobozt tesznek ki (ebből az 1557–1745. évek 229, míg az 1746–1768. évek közel 400 dobozt jelentenek), addig az 1769–1848 közötti évek mintegy 5000 dobozban vannak elhelyezve.

Ugyancsak felmerült többször a Császári Ház és Külügyek Minisztériuma (Ministerium des Äußern) különféle állagaihoz tartozó segédkönyvek, esetleg mikrofilmen meglévő irategységeinek digitalizálása. Ennek előkészítése azonban további anyagi és emberi erőforrásokat követel mind a levéltári delegátustól, mind a két intézménytől.

Nagyszerű volna természetesen, ha a két intézmény továbbra is tudna finanszírozni digitalizálási tevékenységet. Üdvös volna ugyanakkor, hogy a digitalizált felvételek valamilyen platformon megjelenjenek online is; ez lehet egyedileg fejlesztett weboldal (mint a Magyar Nemzeti Levéltár esetében a <https://adatbazisokonline.hu/>) vagy egy nagyobb magyarországi projekt keretében (a Hungaricana Közgyűjteményi Portál, azaz a <https://hungaricana.hu/hu/> weboldal), ugyanakkor az Osztrák Állami Levéltár előtt sincs lezárva egy hasonló kezdeményezés (ők jelenleg a digitalizált anyagok egy részét – mint láttuk – az online nyilvántartó rendszerben tették közzé: <https://www.archivinformationssystem.at/>).

Természetesen, ha mindezek a digitalizált képek egy weboldalon futnának össze, az minden magyar és közép-európai érdeklődő számára nagyszerű lenne.

Záró gondolatok

Jelen sorok 2020 kora nyarán a koronavírus járvány idején elrendelt korlátozások idején kezdtek íródni. A levéltárak és a könyvtárak nemcsak Bécsben és Ausztriában, de Magyarországon is zárva voltak. Ez a rendkívüli helyzet egyúttal rávilágított a felelősen, tervszerűen végzett digitalizálás jelentőségére. Meggyőződésem, hogy minél több iratanyag érhető el online az érdeklődő ügyfelek és kutatók számára, annál többen „jönnek be” a virtuális térben a kutatóterembe és töltik ott információszerzéssel, illetve kutatással az időt. Informatikai eszközökkel mérhető is ez az aktivitás, amelyet akár kutatási esetként is regisztrálhatnak a levéltárak. A segédkönyvek online közzététele pedig éppen generálni is fogja a kutatóforgalmat, hiszen a megállapított jelzet segítségével a kikérés, és az iratokhoz való hozzáférés is könnyebbé válik.

A 2019. évben a BMLK közel 100 000 felvétel digitalizálását tudta végrehajtani az MNL által kezelt szakmai költségvetés terhére. Ha minden a terv szerint alakul, akkor ezt a számot az idei évben is sikerül újra elérni. A BMLK a Bécsben elkészített digitális felvételeket minden esetben eljuttatta – az előírás értelmében – az MNL részére, továbbá átmásolta az Osztrák Állami Levéltár szervereire is.

Tegyük hozzá: az MNL az Osztrák Állami Levéltárban eredetiben őrzött és másolatban a saját állományában meglévő mikrofilmekből 2017–2020 között már közel 400 000 felvételt digitalizáltatott, ezzel igen jelentősen járult hozzá ennek a közép-európai jelentőségű projektnek a sikeréhez. Jelen sorok írója kb. 300 000 felvétel átnézését és átnevezését hajtotta végre, így a tapasztalatokat a munka során szerzett benyomások alapján írja. A mikrofilmről történt digitalizálás során nagyon fontos utólagos tapasztalat volt, hogy digitalizálás előtt a mikrofilmek minőségét ellenőrizni szükséges. Pl. a Hoffinanz kötetek 2005-ben elkészített mikrofilmjei esetében a sok életlen felvétel miatt, több oldal pótlására is szükség volt, amit a levéltári delegátus saját fényképezőgéppel hajtott végre (295–457. kötetek). Összesen további 38 olyan kötet volt viszont, amelyek esetében inkább az újra digitalizálásra került sor, mert annyira sok életlen vagy elmosódott felvétel volt bennük. Ha már a teljes felvételszám 20%-a rossz minőségű volt, akkor inkább az újbóli felvételezés mellett döntöttünk. A mikrofilmek digitalizálása után pedig az egyes fájlok átnevezésével párhuzamosan kiszűrhetők a felesleges felvételek, amelyek csak terhelik a rendszert (üres oldalak, duplumok).

A Magyar Nemzeti Levéltár és az Osztrák Állami Levéltár által az egykori közös hivatalok segédkönyveiről készített digitalizált és online közzétett felvételek (2020. július 31-ei állapot)

MNL	FELVÉTELSZÁM (KEREKÍTVE)	ÖStA	FELVÉTELSZÁM (KEREKÍTVE)	ONLINE
Hoffinanz index- és lajstromkönyvek (mikrofilm)	203 000	Hoffinanz Bücher (eredetiről digitalizált)	290 000	Igen
Hoffinanz kötetek (hibás mikrofilmezés miatt újonnan felvett kötetek)	18 000			
Staatsrat index- és lajstromkönyvek (mikrofilmről digitalizált 1769–1795)	71 000	Staatsrat Bücher (mikrofilmről digitalizált): 1761–1768, 1796–1817	93 000	Igen

MNL	FELVÉTELSZÁM (KEREKÍTVE)	ÖStA	FELVÉTELSZÁM (KEREKÍTVE)	ONLINE
Kabinettskanzlei Vorträge (eredetiről digitalizált: 1867–1918)	22 000	Kabinettskanzlei Vorträge (eredetiről digitalizált 1848–1856)	jelenleg is zajlik	Folya- matban
Gedenkbücher Ungarn (eredeti + mikrofilm)	36 000			
Kamerale Ungarn (Mikrofilm 1763–1820: 58 000; (orig. 1821–1855: 32 000)	90 000			
Gedenkbücher Österreich (eredetiről digitalizált 1527–1606)	jelenleg is zajlik	Gedenkbücher Österreich (eredetiről digitalizált 1498–1526)	jelenleg is zajlik	
Összesen	440 000		383 000	

Krónika – válogatás a levéltári élet híreiből

A **Magyar Nemzeti Levéltár** főépületében – az MNL (rendező), az Ormos Imre Alapítvány, Térformák Társadalomformák Könyvsorozat és Kutatóműhely (TérTáR) és az Újvidéki Levéltár szakmai együttműködésével – 2019 szeptemberétől egészen az év végéig volt megtekinthető a *Dunai kikötők a városi tájban* című kiállítás. A kiállítás egy nagyobb tudományos projekt egyik publikációjaként készült, amelynek témája a *Duna és a városépítéset kapcsolatának bemutatása*. Budapest három önálló tablót is kapott, az 1920 előtti és utáni korszakot bemutatva, de külön egység szólt Bécsről, Újvidékről és Pozsonyról is, Komárommal kiegészülve. Az általános témákat feldolgozó, összefoglaló táblákon pedig Győrről, Mohácsról, Bajáról, Vácról, Dunaföldvarról és Tolnárról is mutatott be példákat a kiállítás. A forrásanyagot alapvetően a korabeli térképek, fotók alkották.

2019 őszén a **Magyar Nemzeti Levéltár** háromfős delegációja Ausztráliában járt, ahol feldolgozták *iffi. Szent-Ivány József hagyatékát*. Iratanyaga – családi kapcsolatai miatt – különösen fontos, mivel Lakatos Géza vezérezredes lányát vette feleségül (1940-ben), így fennmaradtak többek között az apósához, Magyarország egykori miniszterelnökéhez az emigrációból írott levelei. A kiküldetés során a hagyaték hazaszállításáról is intézkedés történt.

Az MNL Győr-Moson-Sopron Megye Győri Levéltára Mosonmagyaróvári Fióklevéltára épületének külső homlokzatát 2019 őszén felújították. A renoválási munkálatok során az épület visszakapta eredeti színeit.

2019 őszén együttműködési megállapodást írtak alá a Pécsi Egyházmegyei Levéltár és a Magyar Ferences Levéltár képviselői. A megállapodás keretében a Pécsi Egyházmegyei Levéltár számos olyan anyaggal gyarapította a Magyar Ferences Levéltár állományát, amely anyagok egykoron és eredendően a Pécsi Egyházmegye területén működő ferences plébániák és rendházak – Dunaföldvár, Máriagyűd, Mohács, Pécs, Siklós, Simontornya, Szigetvár – anyagai voltak. Cserébe a Magyar Ferences Levéltár számos iratot bocsátott digitális formátumban a Pécsi Egyházmegyei Levéltár rendelkezésére, amelyek az intézmény E-Archivum szolgáltatásán keresztül váltak elérhetővé.

2019. november 6-án a **Magyar Nemzeti Levéltár** és az **Üzbég Levéltári Ügynökség** között együttműködési megállapodás aláírására került sor. A felek a *keretmegállapodás* elfogadásakor egyetértettek abban, hogy elsődleges cél a levéltári anyag digitalizálásával kapcsolatos együttműködés és tapasztalatcsere. Az üzbég levéltárak számos magyar vonatkozású iratanyagot őriznek, amelyek közül kiemelkednek a Vámbéry Árminról szóló és az I. világháborús magyar hadifoglyokra vonatkozó nyilvántartások dokumentumai. A megállapodás alapján a Magyar Nemzeti Levéltár digitalizálhatja a kiemelkedő értékkel rendelkező *hungarica* anyagot.

2019. november 17-én ünnepelték Budapest főváros létrejöttének 146. évfordulóját. Ezen alkalomból **Budapest Főváros Levéltára** új rovatot indított honlapján, *Levéltári Mozaikok* címmel. A havonta kétszer jelentkező rovat célja a levéltáros kollégák és tudományos eredményeik megismertetése mellett, minél több érdekes, értékes, különleges képi és írott forrás bemutatása a nagyközönségnek.

2019-ben ünnepelte fennállásának 15. évfordulóját **Vác Város Levéltára**. Erről az intézmény kamarakiállítás keretében emlékezett meg november 27-én.

2019. december 5-én ünnepi konferencia keretében emlékeztek meg a **Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltárának 250 esztendő**s fennállásáról. Ezen a szakmai napon adták át a Magyarországi Egyházi Levéltárosok Egyesülete által alapított *Kormos László-díjat*, amelyet *dr. Szabadi István* vehetett át, aki a Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltárának igazgatójaként, valamint a Magyarországi Egyházi Levéltárosok Egyesületének titkáráként, ügyvezető elnökeként, illetve 2014 és 2018 között elnökeként példaadó szakmai munkát végzett a magyar egyházi levéltárak érdekében.

2019 novemberében hunyt el *dr. Del Medico Imre*, az ismert sajtólevelező, aki közérdekű levelezését még életében **Budapest Főváros Levéltárának** ajándékozta. A levéltárba már korábban bekerült, 1960–2000 közötti *közérdekű levelezése és egyéb kézíratai* rövidesen kiegészülnek a szerző utolsó éveiben keletkeztetett dokumentumaival.

2019-ben *Cseh Zita* főlevéltáros, az **MNL Heves Megyei Levéltárának** munkatársa vehette át a *Pro Archivum Nationali díj arany fokozatát*. A díj odaítélésével 33 év kiemelkedő levéltárosi munkáját, a levéltári szakterületek mindegyikében megbízható, precíz, a szakmai követelményeket mindig maximálisan érvényesítő, másoknak

példát mutató és segítő munkavégzését ismerték el. A díj *ezüst fokozatát Záros Zsolt* rendszergazda, míg *bronz fokozatát Gabulya Rita* levéltári kezelő, az MNL Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltárának munkatársa vehette át.

Az **MNL Nógrád Megyei Levéltára** munkatársai évek óta fontos feladatuknak tekintik a határon túlra került, egykori történelmi Nógrád megyére vonatkozó irategyüttesek, dokumentumok feltárását és azok kutathatóvá tételét. A Besztercebányai Állami Levéltárban, annak losonci, illetve nagykürtösi fióklevéltáraiban, továbbá az érdeklődők elől elzárt Losonci Evangélikus Egyházközség Levéltárában végzett többéves hungarikakutatás után, az intézményen belül, offline módon *kutathatóvá vált az így összegyűjtött hungarika-gyűjtemény*. A digitalizált állományhoz darabszintű jegyzék készült, kiszolgálva az érdeklődők igényeit.

2019 decemberében *Gusztiné Dr. Toronyi Juditot*, a **MNL Nógrád Megyei Levéltár**nak igazgatóját újabb öt évre bízták meg az intézmény vezetésével.

2019 végén, bő 8 év után *Mihalik Béla Vilmos* igazgató távozott a **Jezsuita Levéltár** éléről. Az intézmény vezetésével *Siptár Dánielt* bízták meg.

A **MNL Somogy Megyei Levéltára** 2019-ben kapcsolódott be a Magyar Országos Közjegyzői Kamara által kezdeményezett és finanszírozott, történeti értékkel bíró *közjegyzői iratok feldolgozásába*. A Budapest Főváros Levéltára által koordinált adatbázis-építések somogyi részét az intézmény dolgozói készítették. A munka a rendelkezésre álló *igali, kaposvári, marcali, nagyatádi és tabi közjegyzők által kiállított okiratok 1875 és 1918 közti évköreiből* terjedt ki. Az adatbázis egyebek mellett települési krónikák, illetve településtörténetek, a családfakutatás, a tárgyi kultúra (benne kiemelten a viselettörténet), valamint a mentalitástörténet hozzáférhető közjegyzői forrásaiban való kutatást segíti. A vállalkozás során 17 783 okirat került feldolgozásra.

2019 folyamán a *Közgyűjteményi Digitalizálási Stratégia* keretében elkészült a *Fehér Könyv*, amely a közgyűjtemények digitalizálási munkájához szükséges szabványokat és módszertani segédleteket tartalmazza. A Fehér Könyv a múzeumok, könyvtárak, levéltárak és audiovizuális gyűjtemények számára egyfajta zsinórmértékként szolgálva elősegíti az egységes elvek mentén történő műtárgy-digitalizálást. A dokumentum többek között letölthető a Magyar Nemzeti Levéltár honlapjáról.

2019 végén, több mint egy évtized kihagyás után *Új folyam alcímmel* ismét megjelent az **MNL Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltárának évkönyve**. A kötet a hagyományoktól eltérően kizárólag online formában érhető el, és a kiadvány gondozóinak tervei szerint ez a jövőben is így marad.

A Közgyűjteményi Digitalizálási Stratégia keretében megújulhatott a **Magyar Nemzeti Levéltár Adatbázisok Online** szolgáltatása. Az összesen 2 780 611 szöveges oldalt, képet, és hanganyagot tartalmazó felületet 2020 januárjában, a magyar kultúra napja alkalmából ismerhették meg az érdeklődők. Összesen 61 adatbázis érhető el közvetlenül, és további 151 adatbázis eléréséhez kaphatnak információt a kutatók. A vizuális megújulás mellett a keresőmotor cseréje jelenti a legnagyobb változást. Ez egyrészt biztosítja, hogy valamennyi adatbázis közösen kereshető legyen, másrészt a keresés gyorsaságában, a találatok pontosságában is előrelépést jelent.

A Magyar Levéltárosok Egyesülete 2019-ben az **MNL Vas Megyei Levéltárának** ítélte az *Év Levéltára* díjat.

A Magyar Családtörténet-kutató Egyesület 2019-ben is 3 kategóriában ítélte oda az *Év Kutatóhelye* díjat. Az év hazai kutatóhelye a **Székesfehérvári Püspöki és Székeskáptalani Levéltár** lett, külföldi kutatóhely kategóriában a zombori **Történelmi Levéltár** volt a díjazott, míg internetes kutatói kategóriában a **Kalocsai Főegyházmegyei Levéltár** E-kutatás szolgáltatását díjazták.

2020. január 7-én elhunyt *J. Király István*, a **Piarista Rend Magyar Tartománya Központi Levéltárának** munkatársa, aki 2014 novemberétől félállásban, irattárosként dolgozott az intézményben.

2020 januárjában Szegeden átadták az **MNL Csongrád Megyei Levéltárának új raktárépületét**. A kormány 559 millió forintot biztosított az egykor a Magyar Televízió regionális stúdiójának helyet adó épület felújítására és átalakítására. Ezt az MNL saját működési keretéből 126 millió forinttal egészítette ki. Az új épületben 13 480 irattári folyóméter raktári kapacitást alakítottak ki, 21. századi körülményeket biztosítva a kutatóknak és az itt dolgozóknak egyaránt.

2020. január 28-án *újabb együttműködési megállapodást* írt alá dr. Kenyeres István **Budapest Főváros Levéltára** főigazgatója és Miszjuk Mihajlo a **Kárpátaljai Területi Levéltár** igazgatója. A 2013 és 2015 között, majd 2017-ben megvalósított sikeres digitalizálási és állományvédelmi projektek tapasztalataira alapozva az új együttműködés keretében a tervek szerint a *Beregszászi Levéltárban őrzött, 1920-ig keletkezett magyar nyelvű közjegyzői okiratok digitalizálása és internetes közzététele*, illetve a levéltár új kutatótermének látogatóbarát fejlesztése valósulhat meg.

Budapest ostromának 75 éves évfordulója alkalmából, 2020. február 13-án teljes terjedelmükben még sehol *nem publikált orosz levéltári dokumentumokat* mutatott be Budapest Főváros Levéltárában Ungváry Krisztián történész és Meruk József újságíró, kutató. Az **Orosz Központi Katonai Levéltárból** származó iratokat a Pamjaty Naroda című honlap tette közzé.

2020-ban az **MNL Országos Levéltára** érdekében, hosszú időn át végzett kiemelkedő munkájáért Szick Józsefné segédlevéltáros kapta a *Pro Archivo Regni* díjat. *Szepesiné dr. Simon Éva*, az 1945 előtti Kormányiszervek Főosztályának főlevéltárosa szintén kiemelkedő munkájával érdemelte ki a 2019-es *Ember Győző-díjat*. Az elismeréseket dr. Szabó Csaba főigazgató adta át 2020. március 2-án.

Az **Evangelikus Országos Gyűjtemény** és **Budapest Főváros Levéltára** 2020. március 11-én *együttműködési megállapodást* kötött. A Gyűjtemény részéről dr. Hubert Gabriella igazgató, a Levéltár részéről dr. Kenyeres István főigazgató írta alá a megállapodást. A dokumentumban kifejezték szándékukat a tudományos kutatás, a publikálás, a közzététel és közművelődési programok területén való együttműködésre. Közös pályázatok benyújtása és kiadványok megjelentetése terén is egyeztetnek, valamint kölcsönösen egymás rendelkezésére bocsátják őrizetükben lévő dokumentumaikat és adatbázisaikat.

2020. március 31-én *lezárult* a **Magyar Nemzeti Levéltár** „Közigazgatási eljárásokhoz kapcsolódó levéltári szolgáltatás fejlesztése” elnevezésű *projektjének megvalósítása*. Az intézmény a Közigazgatás- és Köszolgáltatás-fejlesztési Operatív Program (KÖFOP) keretében a tervek megvalósítására 2,612 milliárd forint vissza nem térítendő európai uniós támogatást kapott. A projekt célja az állampolgárok és a közigazgatási intézményrendszer számára nyújtott szolgáltatások egyszerűsítése, elektronizálása és országos kiterjesztése volt. A Magyar Nemzeti Levéltár a projekt keretében

olyan elektronikus szolgáltatáscsomagot alakított ki, amelynek a segítségével a hivatali ügyek intézéséhez szükséges igazoló iratokat egyszerű, gyors és hatékony módon biztosítani tudja az állampolgárok vagy a közigazgatási szervek részére.

Az **MNL Országos Levéltára** országos felhívást tett a *koronavírus-járvány idején keletkezett feljegyzések és naplók összegyűjtése* érdekében. A projekt célja, hogy a jövő generációi személyes reflexiókon keresztül is megismerhessék a fertőzés egyénre, társadalomra, közigazgatásra, oktatásra, egészségügyre, és gazdaságra gyakorolt hatásait.

Az elmúlt időszakban ismét *jelentős mértékben bővítette online kutatási szolgáltatását* a **Kalocsai Főegyházmegyei Levéltár**. A feltöltött digitális képanyag többek között felöleli újabb 9 bácskai plébánia anyakönyvi állományát, valamint a Kalocsa-Bácsi Főegyházmegye plébániáin tett alapítványokra vonatkozó dokumentumokat.

2020 májusában a **Váci Püspöki és Káptalani Levéltár** *digitalizált állománya tovább bővült* a gyűjtemény kezelésében álló *tervtár tervanyagának feltöltésével*. Ezzel több mint 150 plébániáról templomok, tornyok, plébániaépületek, iskolák tervrajzai váltak kutathatóvá.

2018-ban a **Magyar Nemzeti Levéltár** egy olyan, 2022 őszéig tartó nemzetközi projekthez csatlakozott, mely a *European Digital Treasures* (Európa Digitális Kincsei) címet viseli. A kezdeményezés fő célja a levéltári anyagok minél szélesebb körű, zömmel digitális formára hagyatkozó bemutatása. Ennek egyik első lépéseként a projekt nemzetközi konzorciuma három digitális, úgynevezett transzmédia kiállítást hoz létre, amelyek igen sokféle témával foglalkoznak. Az első kiállítás Európa kialakulását mutatja be, összeállításáért a Magyar Nemzeti Levéltár felel, a Máltai Nemzeti Levéltár támogatásával, a második kiállítás a menekültek, európai migráció és szolidaritás témakörét járja körül, irányítója a Norvég Nemzeti Levéltár, az ICARUS támogatásával, a harmadik kiállítás pedig az európai felfedezéseket mutatja be, a Portugál Nemzeti Levéltár irányításával és a Spanyol Kulturális Minisztérium Levéltári Igazgatóságának támogatásával. Magyarországon az MNL Országos Levéltárának Bécsi kapu téri főépülete ad majd otthont a három kiállításnak 2021 és 2022 nyara között.

Világi Dávid

Ivan Chalupecký

1932–2020

2020. június 12-én távozott e világból dr. Ivan Chalupecký, a Lőcsei Állami Levéltár nyugalmazott igazgatója, a Szepesség és a szepességi német egyház- és kultúrtörténet egyik legnagyobb szakértője.

1932. március 16-án született a szepességi Neudorfban egy „cipszer deutsch” családban, s a német mellett jól beszélte a magyar és a szlovák nyelvet is. Tanulmányait a Késmárki Evangélikus Gimnáziumban kezdte, majd Theissolzban, szlovák iskolában folytatta.

A háborút követően sok megpróbáltatás érte: az érettségi előtt kizárták az iskolából és kényszerszolgára kötelezték. 1955-ben vált csak lehetővé, hogy leérettségizzen, majd sikerült elhelyezkednie a Lőcsei Levéltárban, amely akkor a Kassai Állami Levéltár filialéjaként működött. Munka mellett végezte egyetemi tanulmányait Pozsonyban, a Comenius Egyetemen, történelem és levéltár szakon. Az 1960-as években a politikai helyzet enyhülése következtében diplomázhatott. Igazgatói kinevezését a Prágai tavasz időszakában kapta meg az akkor már önálló Lőcsei Állami Levéltárban. Ezt követően, amikor a politikai helyzet ismét súlyosbodott, eltávolították a levéltár éléről, de mivel szakmai munkájára szükség volt, így továbbra is ott dolgozhatott az intézményben. Később, a „Bársonyos Forradalom” után rehabilitálták és újra a Lőcsei Állami Levéltár igazgatója lett. Munkahelyi feladatain kívül a Szepesi Történeti Társaság elnöke is volt.

Ernst Hochberg, aki jól ismerte őt, a Karpatenjahrbuchban írja róla, hogy szak tudása szinte felülmúlhatatlan és a sok megpróbáltatás ellenére is hívő ember tudott maradni.

Aki ma a cipszereket és a Szepességet kutatja, nem hagyhatja figyelmen kívül Chalupecký e témában megjelent kutatásait, tanulmányait, előadásait és könyveit.

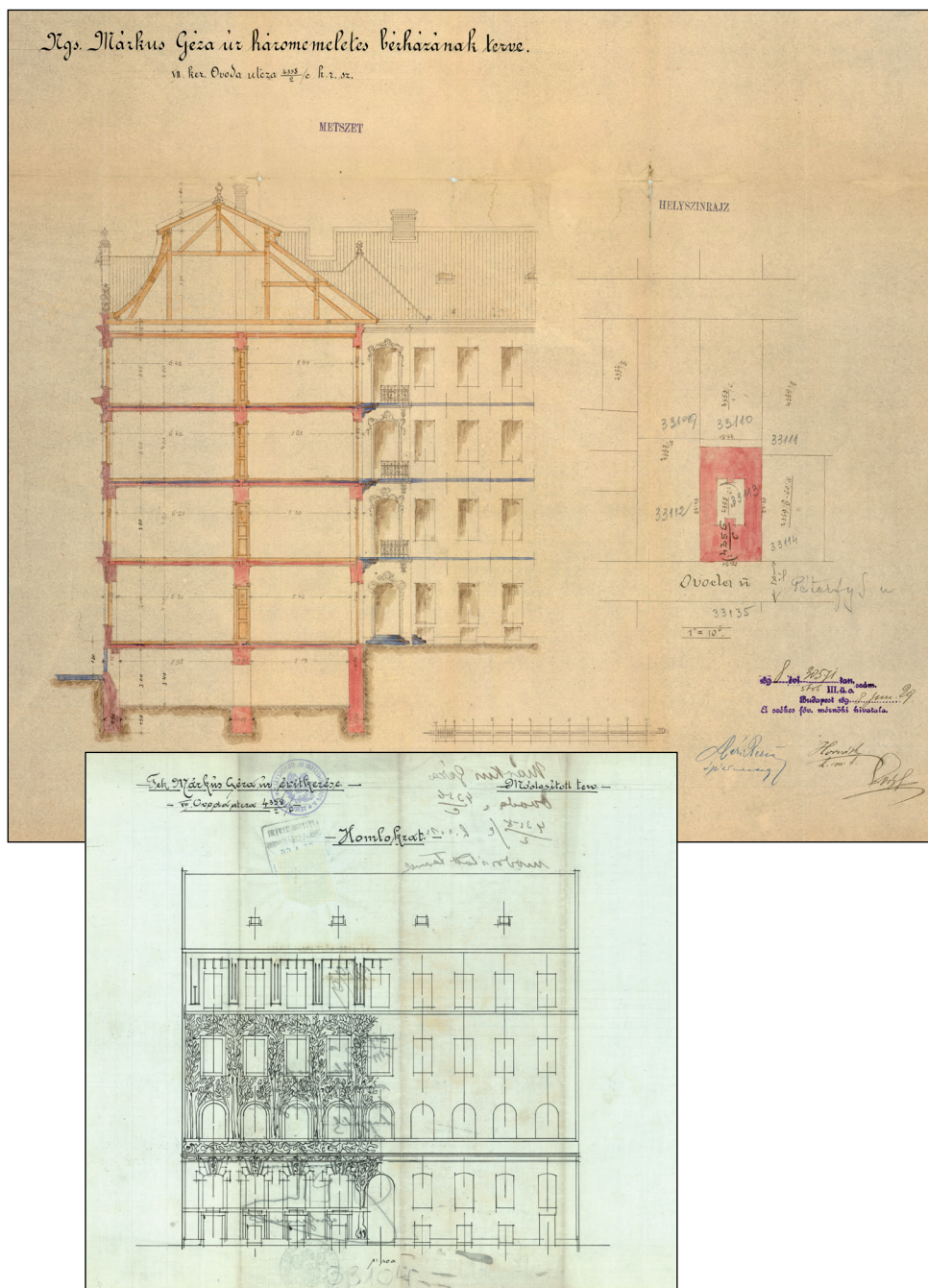
Egyik fő kutatási területe a lőcsei Szent Jakab-templom híres faszobrásának, Pál Mesternek élete és munkássága volt, aki a lőcsei templom gyönyörű főoltára mellett még több szepességi és szlovák templomban is alkotott. Chalupecký professzor Lőcsén Pál Mester munkássága előtt tisztelegve múzeumot is alapított, és filmet is készített.

Ivan Chalupecký a Genersich Alapítvánnyal is kapcsolatban állt és sok segítséget nyújtott több, a Genersichekkel kapcsolatos konferencia kapcsán, ahol előadásai-ból mindig értékes ismereteket kapott a hallgatóság. Ott volt 2010-ben Késmárkon,

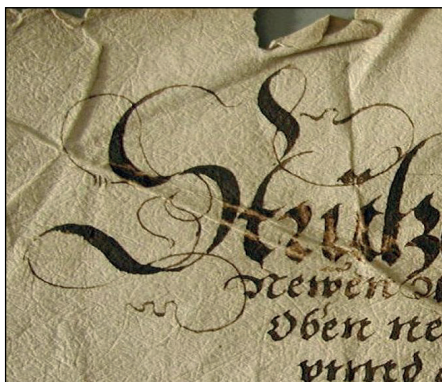
ahol Levoca: the city of the traditions címmel tartott előadást, majd 2011-ben Késmárk város és a helyi Karpatendeutschen Verein ünnepséget rendezett Genersich János, kora kiváló tudósa, egyháztörténésze, irodalmára – Genersich Antal nagypja – születésének 250. évfordulója alkalmából, ahol dr. Ivan Chalupecký szintén előadást tartott. Az említetteken kívül számos példa hozható még az értékes életútja bemutatására.

Emlékét tisztelettel megőrizzük az utókor számára!

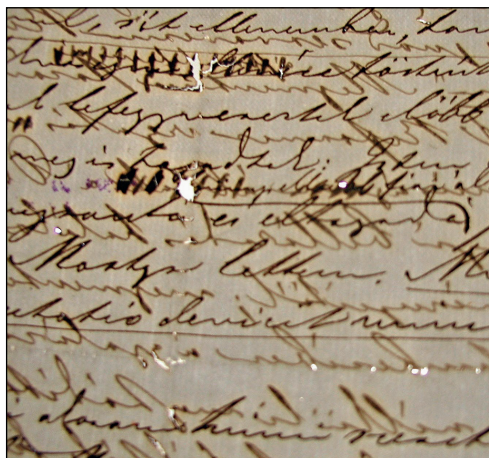
Kriszta Edina

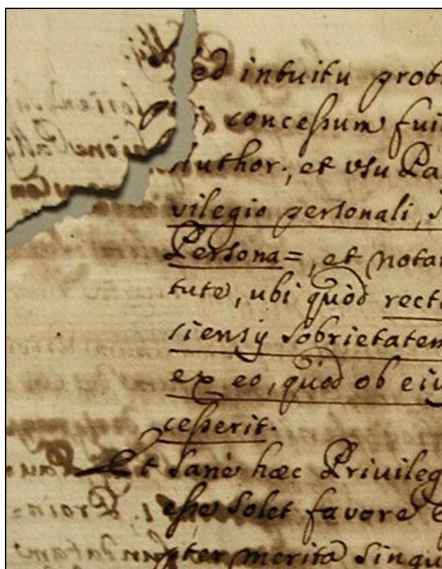
1–2. Márkus Géza saját bérházának (Budapest, VII. kerület, Péterfy Sándor utca 19.) engedélyezési tervei, 1898 és 1899 (BFL XV.17. d. 329 – 33113, fol. 1–2.)

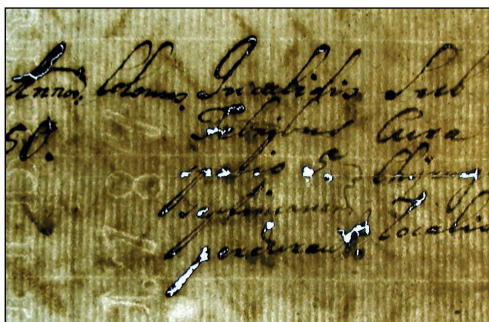
1. A vastagabb tintaréteg lepereg a hajtásoknál

2. Egy 19. századi levél tintamarásos részlete

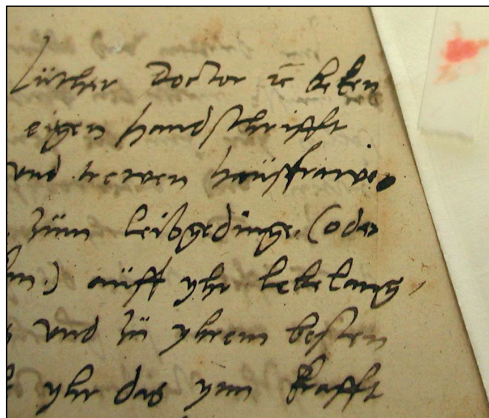
3. A tintamarás már látható jelei

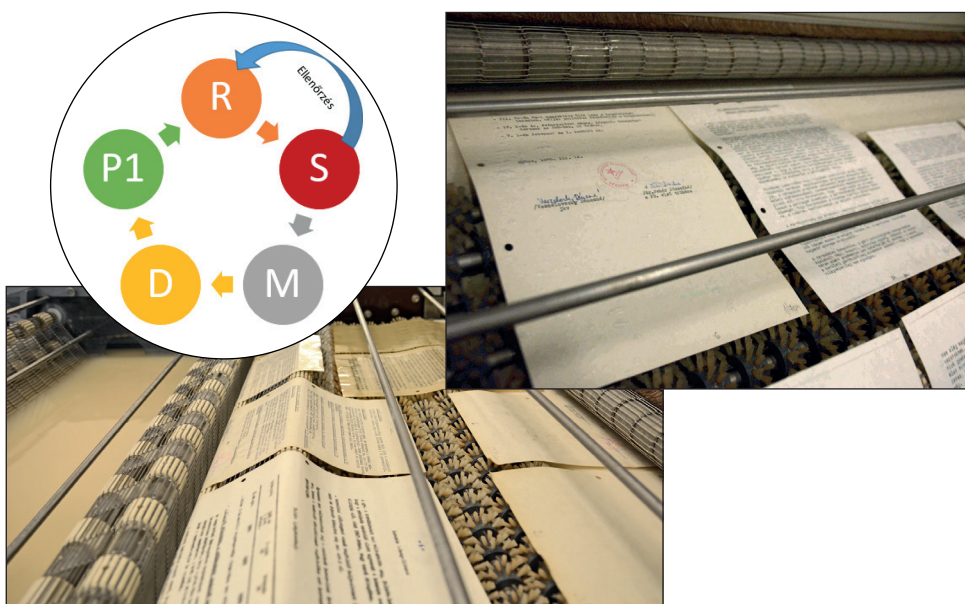
4. Előrehaladott tintamarás egy 18. századi iraton

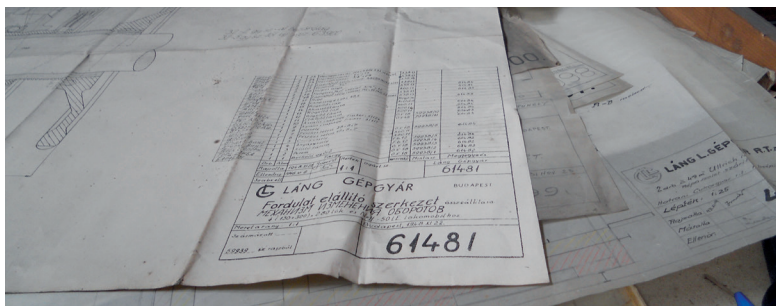
5. A tinta mikroszkópos képe papíron, 200-szoros nagyításban

6. A felesleges vas(II)-ion kimutatása, ami a teszt-papíron úgynevezett málna színű foltot hagy

A Bückeburgi eljárás folyamatábrája, és a Neschen C900 készülék

Penészgomba vizsgálat mintavétellel

Kitenyésztett penészgombák maláta-agaron

